

ΤΑ ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 1663, είκοσι περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Γαλιλαίου και την γέννηση του Νεύτωνα, ο John Dryden προλογίζει την έκδοση του βιβλίου του Dr. Walter Charleton για το μνημείο του Stonehenge, *Chorea gigantum*, με ένα ποίημα αφιερωμένο στον συγγραφέα. Ξεινιά με τους εξής στίχους: «The longest tyranny that ever sway'd / Was that wherein our ancestors betray'd / Their free-born reason to the Stagirite, / And made his torch their universal light». Το ποίημα συνεχίζει σε μια έξαρση βρετανικού εθνικισμού εξυμνώντας τον Francis Bacon, τον William Harvey και τον Robert Boyle. Η απέχθεια του Dryden για την τυραννία του Αριστοτέλους και ο θαυμασμός του για την επιστημονική πρόοδο αφορά στις *φυσικές* επιστήμες. Οι κοινωνικές επιστήμες δεν θεωρείτο ότι υπόκεινται στους ίδιους νόμους απόδειξης με τις φυσικές. Ο Γαλιλαίος το 1632 στον *Διάλογο για τα δύο μείζονα συστήματα*¹ βάζει την προσωποποίηση της νέας επιστήμης Salviati να λέει στην αριστοτέλεια καρικατούρα Simplicio:

Αν αυτό που συζητούσαμε ήταν ζήτημα της νομικής ή κάποιας άλλης ανθρωπιστικής επιστήμης (studi umani) στις οποίες δεν υπάρχει ούτε αλήθεια ούτε ψεύδος, θα μπορούσε κανείς να εμπιστευθεί την ευφυΐα του νου και την ρητορική δεινότητα και την εμπειρία των συγγραφέων, και να αναμένει αυτόν που διακρίνεται σε αυτά τα αντικείμενα να κάνει την λογική του να φαίνεται και να θεωρείται ανώτερη. Αλλά στις φυσικές επιστήμες, όπου τα συμπεράσματα είναι αληθινά και αναγκαία και δεν έχουν να κάνουν με την ανθρωπινή θέληση, πρέπει να προσέχουμε να μην συντασσόμαστε με το ψευδές.

Είναι αλήθεια ότι και στις κοινωνικές επιστήμες, με το τέλος του σχολαστικισμού, η αριστοτέλεια φιλοσοφία δεν έμεινε χωρίς επιθέσεις. Ο Hobbes στον *Λεβιάθαν* (1651) ξιφουλκεί κατά του Αριστοτέλους:

Και πιστεύω ότι σχεδόν τίποτε δεν μπορεί να λεχθεί πιο παράλογο στην φυσική φιλοσοφία από αυτό που τώρα αποκαλείται «τα μετά τα φυσικά» του Αριστοτέλους, τίποτε πιο αποκρουστικό για την διακυβέρνηση από πολλά από αυτά που είπε στα *Πολιτικά* του, τίποτε με περισσότερη άγνοια, από ένα μεγάλο μέρος των *Ηθικών*.²

Η επίθεση όμως αυτή δεν οδήγησε στην καταστροφή του αριστοτέλειου λόγου, όπως έγινε με την αριστοτέλεια φυσική. Ειδικά στην περίπτωση της πολιτικής οικονομίας θα επιχειρήσω να δείξω ότι οι όροι με τους οποίους έθεσε ο Αριστοτέλης το πρόβλημα της αξίας παρέμειναν

ενεργοί μέχρι την έλευση της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας στα τέλη του 19ου αιώνα. Αυτό ακούγεται παράξενα αφού ο αρχαίος φιλόσοφος λίγο ασχολήθηκε με αυτό που αποκαλούμε σήμερα οικονομική επιστήμη. Όλα του τα σχετικά χωρία βρίσκονται σε δύο έργα που καταλαμβάνουν λίγες σελίδες της κλασικής έκδοσης του Βερολίνου. Και τα δύο έργα δεν αφορούν οικονομική θεωρία: πρόκειται για τα *Πολιτικά* και τα *Ηθικά Νικομάχεια* (HN, εφεξής).³

Εξ άλλου, για τους αρχαίους ο όρος «πολιτική οίκονομία» είχε εντελώς διαφορετική σημασία,⁴ η δε οικονομική (sc. τέχνη) σήμαινε την τέχνη διαχείρισης του οίκου. Ο Αριστοτέλης ως φιλόσοφος δεν είχε καμία πρόθεση να συγγράψει εγχειρίδιο management—πράγμα, κατά την άποψή του, χρήσιμο μεν στην πράξη αλλά κουραστικό για τον φιλόσοφο: «περί εκάστου δέ τούτων καθόλου μὲν εἴρηται καὶ νῦν, τὸ δὲ κατὰ μέρος ἀκριβολογεῖσθαι χρήσιμον μὲν πρὸς τὰς ἐργασίας, φορτικὸν δὲ τὸ ἐνδιατριβεῖν» (Πολ. 1258b 34-5). Σκοπός του ήταν να εντάξει το αντικείμενο της οικονομικής τέχνης στο γενικότερο ηθικό και φιλοσοφικό πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης και με αυτό ασχολείται στο Βιβλίο Α των *Πολιτικῶν*.

Στα HN αντίθετα, δεν ασχολείται καθόλου με την οικονομική επιστήμη. Και όμως είναι εκεί που η συζήτηση βρίσκεται πλησιέστερα με το αντικείμενο αυτού που σήμερα αποκαλούμε οικονομική επιστήμη ή πολιτική οικονομία. Εικί, στο Βιβλίο Ε, σε λίγες δυσνόητες αράδες—που η ερμηνεία τους τόσο απασχόλησε τα καλύτερα, και τα λιγότερο καλά, μυαλά—θέτει το πρόβλημα της αξίας στην ανταλλαγή. Συγκεκριμένα, ασχολείται με το κοινό μέτρο που εξισώνει τα πράγματα προκειμένου να ανταλλαχτούν.

Το κείμενο αυτό έχει επιδεχθεί πληθώρα ερμηνειών. Για ορισμένους, δεν υπάρχει σε αυτό τίποτε σημαντικό από πλευράς οικονομικής θεωρίας. Άλλες ερμηνείες βλέπουν σε αυτό τον πρόδρομο των μετέπειτα θεωριών, από την εργασιακή θεωρία της αξίας μέχρι την νεοκλασική θεωρία της οριακής χρησιμότητας. Η συζήτηση αυτή συνήθως καταλήγει στην προβολή σύγχρονων κατηγοριών—ιδιαίτερα εκείνων του νεοκλασικού ωφελιμισμού—σε κείμενα που σαφώς δεν επιδέχονται τέτοιες ερμηνείες. Πιο ενδιαφέρον πιστεύω ότι είναι να εξετάσει κανείς τον μετασχηματισμό αυτών των ιδεών και το πως αυτές εξελίχθηκαν στον χρόνο.

Το άρθρο αυτό δεν σκοπεύει να αποτελέσει άλλη μια συνεισφορά στην ερμηνεία του τι πραγματικά εννοούσε ο Αριστοτέλης. Υπάρχει ήδη αρκετή βιβλιογραφία πάνω στο θέμα, παλαιά και σύγχρονη. Ο στόχος μου είναι διαφορετικός. Θα επιχειρήσω να δείξω πώς το κείμενο των HN πέρασε στην μετέπειτα εξέλιξη της οικονομικής σκέψης ως θεωρητικό πλαίσιο διαμόρφωσης και αφετηρία των ξεχωριστών θεωριών. Η απαρχή της αναλυτικής αφήγησης θα είναι οι σχολαστικοί, μετά η μερικαντιστική περίοδος και οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου, ακολουθούν οι απαρχές της πολιτικής οικονομίας με τους Galiani και Turgot και ολοκληρώνεται με τον Adam Smith και τον Karl Marx.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ *ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ*

Πρώτα ας δούμε το ίδιο το κείμενο του Αριστοτέλους. Το αντικείμενο του πέμπτου βιβλίου των *ΗΝ* είναι η δικαιοσύνη.⁵ Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε δύο είδη δικαιοσύνης: το πρώτο είναι τὸ διανεμητικὸν δίκαιον το οποίον αφορά στην διανομὴ χρημάτων και τιμῶν μεταξύ των πολιτῶν: «τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινοῦσι τῆς πολιτείας» (*ΗΝ* 1130b 30). Το δίκαιο αυτό εφαρμόζει μια γεωμετρικὴ αρχὴ αναλογίας, ὅπου ο λόγος της ἀξίας των διανεμομένων αγαθῶν είναι ἴσος με τον λόγο της ἀξίας των ἀτόμων προς τα οποία γίνεται ἡ διανομὴ. Ἄν ο *A* και ο *B* μοιράζονται τα *a* και *β*, ἡ σχέση διανομῆς θα είναι $A : B = a : \beta$. Το κριτήριο της ἀξίας των ἀτόμων διαφέρει ἀνάλογα με την οργάνωση της πολιτείας, διότι οἱ δημοκρατικοί, οἱ ολιγαρχικοί και οἱ αριστοκρατικοί εφαρμόζουν διαφορετικὸ κριτήριο ἀξίας.

Το δεύτερο εἶδος δικαίου είναι τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικὸν (*ΗΝ* 1131a 1). Αυτό αφορά στις συναλλαγές των ἀνθρώπων, τις οποίες διακρίνει —ἀνάλογα με τὸ ἀν βασιζονται ἢ ὄχι στην ἀμοιβαία βούληση των μερῶν— σε ἐκούσιες και ἀκούσιες. Οἱ ἀκούσιες διακρίνονται σε λαθραίες και βίαιες, π.χ. δολοφονία και φόνος. Στὸ διορθωτικὸ δίκαιο ἡ εφαρμοζόμενη μαθηματικὴ ἀναλογία δεν είναι ἡ γεωμετρικὴ ἀλλὰ ἡ ἀριθμητικὴ.⁶ Ο λόγος είναι ὅτι στὸ διορθωτικὸ δίκαιο δεν υπεῖσέρχεται ἡ ἀξία των ἀνθρώπων, «εἰ ἐπιεικῆς φαῦλον ἀπεστέρησεν ἢ φαῦλος ἐπιεικῆ» (*ΗΝ* 1132a 1-5) ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ αντικείμενο της συναλλαγῆς. Ο νόμος και ο δικαστὴς προσπαθεῖ νὰ διορθώσει τὴν βλάβη. Ὅπως ὅταν δύο εὐθύγραμμα τμήματα δεν είναι ἴσα, ἡ ἐξίσωση ἐπέρχεται ἀφαιρῶντας τὸ ἥμισυ της διαφορᾶς ἀπὸ τὸ ἓνα και προσθέτοντάς το στὸ ἄλλο.

Μετά τὴν ἀνάλυση των δύο εἰδῶν δικαίου, ο Αριστοτέλης, ἐν εἶδει παρέμβασης, ἀναφέρεται στους Πυθαγορείους, για τους οποίους τὸ δίκαιο είναι ἀπλὰ και μόνον τὸ ἀντιπεπονηθός, δηλαδή τὸ ἀνταποδοτικὸ δίκαιο (1132b 21 κ.ε.). Προσθέτει ὅτι τὸ ἀνταποδοτικὸ δίκαιο δεν ἔχει εφαρμογὴ οὔτε στὸ διανεμητικὸ οὔτε στὸ διορθωτικὸ δίκαιο γιατί συχνὰ ὑπάρχει διάσταση μεταξύ τους. Συνεχίζει:

ἀλλ' ἐν μὲν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ τοιοῦτον δίκαιον, τὸ ἀντιπεπονηθός κατ' ἀναλογίαν καὶ μὴ κατ' ἰσότητα. τῷ ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἢ πόλις.

Τὸ ἀνταποδοτικὸ δίκαιο είναι αὐτὸ που συνέχει τις κοινωνίες της ἀνταλλαγῆς.⁷ Ἡ λέξη κοινωνία είναι κεντρικὴ στὸν Αριστοτέλη και ἡ σημασία της ἐκτείνεται σε ευρύτετο πεδίο: ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πόλη, μέχρι τὴν προσωρινὴ ἔνωση δύο μερῶν για τὴν ἀνταλλαγὴ αγαθῶν.⁸ Ο Αριστοτέλης πάντως διευκρινίζει ὅτι ἡ ἀρχὴ της ἀνταπόδοσης είναι αὐτὴ πάνω στην οποία στηρίζεται ἡ πόλη.⁹ Και μπαίνουμε στὴν καρδιά του προβλήματος της οικονομικῆς ἀνταλλαγῆς (1133a 5-14):

ποιεῖ δὲ τὴν ἀντίδοσιν τὴν κατ' ἀναλογίαν ἢ κατὰ διάμετρον σύζευξις. οἰκοδόμος ἐφ' ᾧ α, σκυτοτόμος ἐφ' ᾧ β, οἰκία ἐφ' ᾧ γ, ὑπόδημα ἐφ' ᾧ δ. δεῖ οὖν λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκεῖνου ἔργον, καὶ αὐτὸν ἐκεῖνῳ μεταδιδόναι τὸ αὐτοῦ. ἐὰν οὖν πρῶτον ἦτὸ κατὰ τὴν ἀναλο-

γίαν ἴσον, εἶτα τὸ ἀντιπεπονηθὸς γένηται, ἔσται τὸ λεγόμενον. εἰ δὲ μή, οὐκ ἴσον, οὐδὲ συμμένει: οὐθὲν γὰρ κωλύει κρεῖττον εἶναι τὸ θατέρου ἔργον ἢ τὸ θατέρου: δεῖ οὖν ταῦτα ἰσασθῆναι.

Καταρχήν, ὅπως σε κάθε εφαρμογή του δικαίου υπάρχουν τέσσερις ὅροι, δύο για τα άτομα και δύο για τα πράγματα («ἀνάγκη ἄρα τὸ δίκαιον ἐν ἐλαχίστοις εἶναι τέτταρον: οἷς τε γὰρ δίκαιον τυγχάνει ὄν, δύο ἐστί, καὶ ἐν οἷς, τὰ πράγματα, δύο»· 1131a 18-20). Στο συγκεκριμένο παράδειγμα έχουμε τον οικοδόμο και τον σκυτοτόμο ως άτομα, και τα προϊόντα τους, οικία και υπόδημα. Εφόσον ο οικοδόμος παίρνει υποδήματα και ο σκυτοτόμος οικία, η σύζευξις γίνεται κατά διάμετρον. Το κλασικό σχήμα που κοσμεί τις περισσότερες παλαιές εκδόσεις και σχόλια είναι ένα τετράγωνο με τις διαγωνίους του, και στην πάνω αριστερά γωνία τον οικοδόμο, στην πάνω δεξιά τον σκυτοτόμο και από κάτω τα αντίστοιχα προϊόντα τους.¹⁰ Πρέπει λοιπόν οι δύο να ανταλλάξουν τα έργα τους. Για να γίνει όμως αυτό πρέπει να υπάρχει ισότητα κατά αναλογία, και μετά θα γίνει η ανταλλαγή. Διότι τίποτε δεν εμποδίζει το έργο του ενός να είναι περισσότερο (κρεῖττον) από το έργο του άλλου. Υπάρχει λοιπόν η ανάγκη εξίσωσης των δύο αγαθών (δεῖ οὖν ταῦτα ἰσασθῆναι). Και συνεχίζει:

ἔστι δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν: ἀνηροῦντο γὰρ ἄν, εἰ μὴ <δ> ἐποίει τὸ ποιοῦν καὶ ὅσον καὶ οἶον, καὶ τὸ πάσχον ἔπασχε τοῦτο καὶ τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον. οὐ γὰρ ἐκ δύο ἰατρῶν γίνεται κοινωνία, ἀλλ' ἐξ ἰατροῦ καὶ γεωργοῦ, καὶ ὄλως ἐτέρων καὶ οὐκ ἴσων: ἀλλὰ τούτους δεῖ ἰσασθῆναι. διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πως εἶναι, ὧν ἐστὶν ἀλλαγή.

Αυτό βεβαίως δεν ισχύει μόνο για τον οικοδόμο και τον σκυτοτόμο, αλλά για όλα τα επαγγέλματα. Διότι αλλιώς θα καταστρέφονταν (ἀνηροῦντο γὰρ ἄν) αν η σχέση ανταπόδοσης δεν ήταν ἴση ποσοτικά και ποιοτικά (ὅσον καὶ οἶον). Αυτό επίσης προϋποθέτει την ανταλλαγή μεταξύ επαγγελματιών διαφορετικών μεταξύ τους, διότι δεν έχει νόημα η ανταλλαγή μεταξύ δυο ιατρών, αλλά μεταξύ ενός ιατροῦ και ενός γεωροῦ. Αλλά πρέπει και αυτοί οι ίδιοι να προσέλθουν ο ένας προς τον άλλο με ἴσους ὅρους, και τα αγαθά τα οποία πρόκειται να ανταλλαγούν πρέπει με κάποιο τρόπο να γίνουν συμβατά. Για την επίλυση αυτού του πρακτικού προβλήματος επινοήθηκε το νόμισμα:

ἐφ' ὃ τὸ νόμισμα ἐλήλυθε, καὶ γίνεται πως μέσον: πάντα γὰρ μετρεῖ, ὥστε καὶ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν, πόσα ἄττα δὴ ὑποδήματ' ἴσον οικία ἢ τροφή· δεῖ τοίνυν ὅπερ οἰκοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τοσαδὶ ὑποδήματα πρὸς οικίαν ἢ τροφήν. εἰ γὰρ μὴ τοῦτο, οὐκ ἔσται ἀλλαγή οὐδὲ κοινωνία. τοῦτο δ', εἰ μὴ ἴσα εἴη πως, οὐκ ἔσται.

Το νόμισμα λοιπόν αναλαμβάνει τον ρόλο του μέτρου. Και εδώ ακριβώς βρίσκεται η φράση που δημιούργησε πολλαπλά ερμηνευτικά προβλήματα: «ὅπως ο οικοδόμος προς τον σκυτοτόμο, τόσα υποδήματα προς οικία». Αυτό αποτελεί την προϋπόθεση της ανταλλαγής, η οποία αποτελεί την προϋπόθεση για την επαφή των συναλλασσομένων. Ἄρα τίθεται εκ νέου το πρόβλημα της ισότητας:

δεῖ ἄρα ἐνί τινι πάντα μετρεῖσθαι, ὥσπερ ἐλέχθη πρότερον. τοῦτο δ' ἐστὶ τῆ μὲν ἀληθείᾳ χρεῖα, ἢ πάντα συνέχει: εἰ γὰρ μὴθὲν δέοντο ἢ μὴ ὁμοίως, ἢ οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ ἢ οὐκ ἡ αὐτῆ: οἷον δ' ὑπάλλαγμα τῆς χρείας τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην: καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἐστὶ, καὶ ἐφ' ἡμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἄχρηστον.

Ο Αριστοτέλης τώρα ως κοινό μέτρο εισάγει μία νέα έννοια: την χρεία η οποία συνέχει τα πάντα, διότι αν αυτοί που έρχονται σε επαφή δεν είχαν ανάγκη ή είχαν διαφορετικές ανάγκες, δεν θα γινόταν η ανταλλαγή ή θα γινόταν με διαφορετικό τρόπο. Η χρεία είναι το φύσει μέτρον. Στην θέση της όμως θεσπίστηκε κατὰ σύμβαση (νόμῳ) το νόμισμα (εξ ου και το όνομά του) το οποίο εξαρτάται από την ανθρώπινη θέληση να το αλλάξει, να του δώσει δηλαδή διαφορετική αξία, ή να το καταστήσει άχρηστο. Στην συνέχεια επαναλαμβάνει την αναγκαιότητα της εξίσωσης.

ἔσται δὴ ἀντιπεπονητός, ὅταν ἰσασθῆ, ὥστε ὄπερ γεωργός πρὸς σκυτοτόμον, τὸ ἔργον τὸ τοῦ σκυτοτόμου πρὸς τὸ τοῦ γεωργοῦ. εἰς σχῆμα δ' ἀναλογίας οὐ δεῖ ἄγειν, ὅταν ἀλλάξωνται (εἰ δὲ μή, ἀμφοτέρως ἔξει τὰς ὑπεροχὰς τὸ ἕτερον ἄκρον), ἀλλ' ὅταν ἔχωσι τὰ αὐτῶν. οὕτως ἴσοι καὶ κοινωνοί, ὅτι αὕτη ἢ ἰσότης δύναται ἐπ' αὐτῶν γίνεσθαι. γεωργός α, τροφή γ, σκυτοτόμος β, τὸ ἔργον αὐτοῦ τὸ ἰσασμένον δ. εἰ δ' οὕτω μὴ ἦν ἀντιπεπονηθέναι, οὐκ ἂν ἦν κοινωνία.

Υπάρχει λοιπόν ανταποδοτική αναλογία όταν επέλθει η εξίσωση, και όπως ο γεωργός βρῖσκεται απέναντι στο σκυτοτόμο, έτσι και το έργο του σκυτοτόμου ως προς το του γεωργοῦ. Πρέπει λοιπόν να καταλήξουμε σε ένα σχῆμα αναλογίας όταν γίνει η ανταλλαγή, διότι διαφορετικά ο ένας θα υπερέχει. Όταν ο καθένας έχει το δικό του γίνονται ἴσοι και επέρχεται η επαφή διότι μόνον τότε είναι δυνατόν να εγκαθιδρυθεῖ ἰσότητα μεταξύ τους. Οι ὁροι της ανταλλαγῆς είναι τώρα ο γεωργός, η τροφή, ο σκυτοτόμος και τόση ποσότητα υποδημάτων ὅση να καταστεί ἴση προς το έργο του γεωργοῦ.

Προέχει όμως πάντα η λογική αναγκαιότητα της χρείας για την ανταλλαγή και εξηγείται πάλι ο ρόλος του νομίσματος.

ὑπὲρ δὲ τῆς μελλούσης ἀλλαγῆς, εἰ νῦν μὴδὲν δεῖται, ὅτι ἔσται ἂν δεηθῆ, τὸ νόμισμα οἷον ἐγγυητής ἐσθ' ἡμῖν: δεῖ γὰρ τοῦτο φέροντι εἶναι λαβεῖν. πάσχει μὲν οὖν καὶ τοῦτο τὸ αὐτό: οὐ γὰρ αἰεὶ ἴσον δύναται: ὁμως δὲ βούλεται μένειν μᾶλλον. διὸ δεῖ πάντα τετιμῆσθαι: οὕτω γὰρ αἰεὶ ἔσται ἀλλαγὴ, εἰ δὲ τοῦτο, κοινωνία.

Το νόμισμα λειτουργεί για τις μέλλουσες ανταλλαγές. Αν δεν χρειαζόμαστε κάτι τώρα, το ανταλλάσσουμε με νόμισμα, ὥστε αν χρειαστούμε κάτι στο μέλλον να μπορούμε να το αποκτήσουμε έχοντας νόμισμα. Άρα λοιπόν το νόμισμα λειτουργεί σαν ένα είδος εγγυητή. Βεβαίως έχει το πρόβλημα ότι δεν είναι πάντα σταθερό, αλλά γενικά τείνει να παραμένει. Για τον λόγο αυτό, όλα τα πράγματα πρέπει να έχουν μια σταθερή τιμή. Έτσι θα υπάρχει πάντα ανταλλαγή και σχέση μεταξύ των ανθρώπων.

Τονίζει στην συνέχεια τον ρόλο του νομίσματος ως μέτρου: «τὸ δὴ νόμισμα ὡσπερ μέτρον σύμμετρα ποιῆσαν ἰσάζει: οὔτε γὰρ ἂν μὴ οὔσης ἀλλαγῆς κοινωνία ἦν, οὔτ' ἀλλαγή ἰσότητος μὴ οὔσης, οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας».

Το νόμισμα δίκην μέτρου εξισώνει τα αγαθὰ κάνοντάς τα να ἔχουν ἓνα κοινὸ μέτρο. Αυτὴ ἡ ὑπαρξὴ κοινὸν μέτρον (συμμετρία) εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς σχέσης των ἀνθρώπων (κοινωνίας). Διότι προϋπόθεση τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ανταλλαγὴ, προϋπόθεση τῆς ανταλλαγῆς εἶναι ἡ ἰσότητα –ἡ δυνατότητα δηλαδή εξίσωσης των ἀγαθῶν– και προϋπόθεση τῆς εξίσωσης εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς κοινὸν μέτρου.

Στο σημεῖο ὁμως αὐτὸ δηλώνει ὅτι φιλοσοφικά ἔχει φτάσει σε ἀδιέξοδο: «κτῆν οὖν ἀληθειᾶδύνατον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρεῖαν ἐνδέχεται ἰκανῶς». Διότι, στην πραγματικότητα, εἶναι ἀδύνατον πράγματα που ἔχουν τόσο διαφορετικὲς ιδιότητες να ἔχουν κοινὸν μέτρο. Για πρακτικούς ὁμως λόγους καθίστανται σύμμετρα ως προς τὴν χρεῖα. Καὶ τελειώνει τὴν ἀνάλυσή του πάλι ἀναφέροντας τὸν ρόλο του νομίσματος.

ἔν δὴ τι δεῖ εἶναι, τοῦτο δ' ἐξ ὑποθέσεως: διὸ νόμισμα καλεῖται: τοῦτο γὰρ πάντα ποιεῖ σύμμετρα: μετρεῖται γὰρ πάντα νομίσματι. οἰκία α, μναὶ δέκα β, κλίνη γ. τὸ α τοῦ β ἥμισυ, εἰ πέντε μνῶν ἀξία ἢ οἰκία, ἢ ἴσον: ἢ δὲ κλίνη δέκατον μέρος, τὸ γ τοῦ β: δῆλον τοίνυν πόσαι κλίνας ἴσον οἰκία, ὅτι πέντε. ὅτι δ' οὕτως ἢ ἀλλαγὴ ἦν πρὶν τὸ νόμισμα εἶναι, δῆλον: διαφέρει γὰρ οὐδὲν ἢ κλίνας πέντε ἀντὶ οἰκίας, ἢ ὅσου αἰ πέντε κλίνας.

Πρέπει λοιπὸν να ὑπάρχει ἓνα κοινὸν μέτρο και αὐτὸ γίνεται κατὰ σύμβαση και εἶναι τὸ νόμισμα. Το νόμισμα παρέχει τὸ κοινὸν μέτρο. Ἐστω λοιπὸν ὅτι μια οἰκία ἀξίζει α, δέκα μναὶ β, και μία κλίνη γ. Το α εἶναι τὸ μισὸ του β, ἀρα ἡ οἰκία ἀξίζει πέντε μνας, τὸ δε γ τὸ ἐν δέκατον του β, δηλαδή, ἡ κλίνη ἀξίζει μία μνα. Ἀπὸ τὴν σχέση των τριῶν πραγμάτων προκύπτει ἡ σχέση τῆς οἰκίας με τὴν κλίνη, ὅτι δηλαδή ἀντιστοιχοῦν πέντε κλίνας σε μία οἰκία. Ἐδῶ ὁμως ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει ὅτι ἡ ανταλλαγὴ ὑπῆρχε και πρὶν ἀπὸ τὸ νόμισμα, γιατί δεν διαφέρει να πούμε ὅτι «μία οἰκία ἀξίζει πέντε κλίνας» ἀπὸ τὸ ὅτι ἀξίζει «ὅσο κάνουν πέντε κλίνας».

ΟΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Το χωρίο αὐτὸ των *HN* ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενο ἑκατοντάδων σχολιασμῶν ἀπὸ φιλολόγους, θεολόγους, φιλόσοφους, ἱστορικούς και οικονομολόγους. Θεωρήθηκε δε ως ἓνα ἀπὸ τα πιο σκοτεινὰ κομμάτια του Ἀριστοτέλους.¹¹ Για ὀρισμένους δεν ἔχει καμία οικονομική σημασία. Ὁ Schumpeter ἀποκαλεῖ τὴν θεωρία του Ἀριστοτέλους «ελαφρῶς πομπώδη κοινή λογική»,¹² ἐνῶ ὁ Finley θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δεν εἶχε ποτὲ πρόθεση να περιγράψει τὸν μηχανισμό καθορισμοῦ των τιμῶν ἢ να ἐπιχειρήσει οικονομική ἀνάλυση. Ἀντίθετα ἡ πρόθεση του ἦταν να θεμελιώσει μια καθαρὰ ἠθικὴ κανονιστικὴ θεωρία.¹³ Για τὸν Rothbard τὸ χωρίο εἶναι ἀσυναρτησιές μεγάλου ἀνδρός.¹⁴ Ἄλλοι βλέπουν σε αὐτὸ τὸν προάγγελὸ τῆς νεοκλασικῆς θεωρίας τῆς ἀξίας ἢ τῆς ἐργασιακῆς θεωρίας τῆς ἀξίας.¹⁵ Ὁ Soudek βλέπει στο χωρίο αὐτὸ τον

Jevons,¹⁶ ενώ ο William Jaffé με περισσότερη φαντασία βλέπει το κουτί του Edgeworth.¹⁷ Τα ερωτήματα που ανακύπτουν είναι ποικίλα:

Πρώτον, ποια είναι η ακριβής μαθηματική έννοια της αναλογίας του αντιπεπονητότος; Πώς πρέπει δηλαδή να ερμηνευθεί αναλυτικά η σχέση μεταξύ του λόγου οικοδόμου-σκυτοτόμου και του λόγου οικίας-υποδημάτων; Πρόκειται περί αριθμητικής, γεωμετρικής ή άλλου τύπου αναλογίας; Κάθε δυνατός συνδυασμός έχει επινοηθεί εδώ, από τους σχολαστικούς, τους φιλόλογους και τους οικονομολόγους. Η σύγχυση επιτείνεται διότι η έννοια του αντιπεπονητότος υπήρξε και τεχνική μαθηματική έννοια.¹⁸

Δεύτερον, τι σημαίνει η φράση «όπερ οικοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τοσαυτὰ ὑποδήματα πρὸς οἰκίαν»; Εφόσον στο συναλλακτικό δίκαιο δεν λαμβάνεται υπόψιν η αξία των συναλλασσομένων, αλλά μόνον των πραγμάτων, ποια είναι η σχέση αυτή; Και αν υποθέσουμε ότι λαμβάνεται υπόψιν, ποιο είναι το κριτήριο μέτρησης; Είναι η θέση στην κλίμακα των αξιών του Αριστοτέλους, η ποιότητα και ποσότητα της εργασίας (ή και των εξόδων ενός εκάστου), η θέση στην κοινωνική ιεραρχία. π.χ., η βανουσία του σκυτοτόμου προς τον γεωργό, το μέγεθος της χρείας, ή άλλο τι;

Τρίτον, πώς υπεισέρχεται η χρεία ως κοινό μέτρο των πραγμάτων; Τι είναι η *χρεία*; Είναι τα απολύτως αναγκαία, ή είναι γενικά η «ζήτηση»; Πράγματι, η απόδοση του όρου ως demand στα αγγλικά υπάρχει ήδη την έκδοση των *Ηθικών* του Grant και στις καθιερωμένες μεταφράσεις των W.D. Ross και H. Rackham.¹⁹ Αλλά είναι σαφώς επηρεασμένη από την οικονομική θεωρία της προσφοράς και ζήτησης. Η χρεία ως μέτρο αφορά την αξία χρήσης του αγαθού; Η απλώς νοείται ως η δύναμη εκείνη που φέρνει τους συναλλασσόμενους κοντά χωρίς να επιδέχεται την ερμηνεία μιας εσωτερικής ουσιαστικής ιδιότητας των αγαθών;

Τέτατον, η ανάλυση είναι καθαρά ηθική, δηλαδή, πώς πρέπει να γίνει η ανταλλαγή, ή επισημονική, πώς πραγματικά γίνεται; Αφορά μια μεμονωμένη ανταλλαγή ή μια ανταλλαγή στο πλαίσιο της κοινωνίας και της αγοράς;

Η εξέταση των ερωτημάτων αυτών δεν θα μας απασχολήσει ευθέως εδώ. Αυτό θα απαιτούσε ένα μακρότατο δοκίμιο που θα σχολίαζε είκοσι τρεις αιώνες σχολίων από παραφραστές, σχολιαστές, φιλόλογους, φιλόσοφους και οικονομολόγους. Λαμβάνομε ως δεδομένο ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί (α) ότι η ανταλλαγή γίνεται μεταξύ ισοδυνάμων αγαθών και (β) ότι το νόμισμα δεν αποτελεί την βάση της ανταλλαγής, αλλά το υπάλλαγμα ενός άλλου πραγματικού μέτρου. Λαμβάνομε επίσης ως δεδομένο ότι ο Αριστοτέλης όντως αποδέχτηκε ότι η επίλυση του προβλήματος της αξίας, όπως ο ίδιος το συγκροτήσε φιλοσοφικά, υπερέβαινε τις φιλοσοφικές του κατηγορίες. Στην συνέχεια θα δείξουμε πως το βιβλίο E των *ΗΝ*, ειδικότερα δε το χωρίο 1132b 31-1133b 27, χρησιμοποιήθηκε στην οικονομική ανάλυση της αξίας κατά τους αιώνες που ακολούθησαν ξεκινώντας από τους σχολαστικούς.

ΤΑ *ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ* ΣΤΟΥΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥΣ

Η πρώτη σημαντική χρήση του κειμένου των *HN* για την ανάλυση οικονομικών εννοιών γίνεται από τους σχολαστικούς του 13ου και του 14ου αιώνα. Η Δύση γνωρίζει τα κείμενα του Αριστοτέλους μέσα από τους Άραβες, αλλά οι μεταφράσεις είναι θεολογικά ύποπτες άρα και αναξιόπιστες. Η πρώτη μετάφραση των *HN* από τα ελληνικά στα λατινικά έγινε από τον Robert Grosseteste (1175-1253), επίσκοπο του Lincoln, το 1247. Ακολούθησε η αναθεώρηση της μετάφρασης του Grosseteste από τον Γουλιέλμο του Moerbeke (1215-1286) ο οποίος μεταφράζει το 1260 και τα *Πολιτικά* στα λατινικά. Οι μεταφράσεις αυτές επιτρέπουν στους σχολαστικούς να μελετήσουν συστηματικά τον Αριστοτέλη.²⁰ Ξεκινά έτσι μια μακρά και εξαιρετικά παραγωγική παράδοση σχολίων στα *HN* με πρώτο τον Αλβέρτο τον Μεγάλο (Albertus Magnus, 1206-1280). Τον ακολουθεί ο μαθητής του Θωμάς Ακινιάτης (1225-1274) και όλοι οι σημαντικοί σχολαστικοί.²¹ Τα *HN* μαζί με τα εδάφια περί χρήματος, εμπορίου και τόκου των *Πολιτικών* αποτελούν την βάση του οικονομικού δόγματος της καθολικής εκκλησίας. Η καταδίκη του τόκου και της επιδίωξη του κέρδους ως αυτοσκοπού, που υπάρχουν στον Αριστοτέλη, βρίσκουν απολύτως σύμφωνους τους σχολαστικούς. Βεβαίως, το σχολαστικό οικονομικό δόγμα πάτησε πάνω στα χνάρια του πατριστικού δόγματος και του ρωμαϊκού δικαίου, αλλά η έκφρασή του ήταν σαφώς αριστοτέλεια.²² Οι διάφορες *Summae Theologiae*, με προεξάρχουσα εκείνη του Ακινιάτη, οι *Questiones disputatae* και τα *Quodlibeta* ακολουθούν πιστά τον «Φιλόσοφο» και χρησιμοποιούν το κείμενό του για να αναλύσουν τις οικονομικές συναλλαγές και να δώσουν απάντηση στο τί συνιστά την αξία των αντικειμένων.

Οι σχολαστικοί, ως θεολόγοι, έχουν μία ηθική αντίληψη της οικονομικής πράξης και της ερμηνείας της αξίας. Το πρώτο ερώτημα το οποίο θέτουν οι ίδιοι για να το απαντήσουν είναι πώς γίνεται η αξία των πραγμάτων να είναι διαφορετική από την θέση τους στην θεία ιεραρχία. Σε αυτό φυσικά δεν μπορεί να τους βοηθήσει ο Αριστοτέλης αλλά η πατριστική σκέψη. Η απάντηση βρίσκεται σε ένα χωρίο του Αυγουστίνου, το οποίο είχε σημαντική επίδραση στην μετέπειτα σχολαστική σκέψη. Εκεί σημειώνεται ότι προτιμάμε να έχουμε χρήματα παρά ψύλλους, παρά το ότι οι ψύλλοι είναι έμβια όντα.²³ Η αξία λοιπόν των πραγμάτων για τους ανθρώπους δεν ακολουθεί την θεία τάξη, αλλά την υποκειμενική τους εκτίμηση. Ο Αυγουστίνος μέσα από τον Ακινιάτη παντρεύεται με τον Αριστοτέλη. Σχολιάζοντας ο doctor angelicus το εδάφιο 1133a 25-31 των *HN* γράφει:

Αλλά το ένα μέτρο που πραγματικά μετράει όλα τα πράγματα είναι η χρεία (indigentia), η οποία περιλαμβάνει όλα τα ανταλλάξιμα πράγματα, στο βαθμό που όλα αναφέρονται στην ανθρώπινη χρεία. Διαφορετικά ένα ποντίκι, που είναι ένα ζώο με αίσθηση, θα είχε μεγαλύτερη τιμή από ένα μαργαριτάρι, που είναι άψυχο πράγμα. Αλλά τα πράγματα τιμώνται σύμφωνα με το πόσο τα έχουν ανάγκη οι άνθρωποι στην χρήση τους (sed rebus pretia imponuntur, secundum quod homines indigent eis ad suum usum)²⁴

Η αξία των πραγμάτων μετριέται λοιπόν στον βαθμό που ικανοποιεί την ανθρώπινη χρεία. Αλλά η χρεία σχετίζεται με την ισοδύναμη αλλαγή των αγαθών. Εξηγεί ο Ακινιάτης:

[Ο Αριστοτέλης] λειπεί πρώτα ότι αυτό με το οποίο τα πάντα μετρώνται μέσω της χρείας φυσικώς (naturaliter), και μέσω του νομίσματος κατά ανθρώπινη σύμβαση, θα γίνει αντιπεπονητός (contrapassum), όταν όλα εξισωθούν με τον τρόπο που προαναφέρθηκε, δηλαδή όταν ο γεωργός, του οποίου το έργο είναι η τροφή των ανθρώπων, θα υπερέχει του σκυτοτόμου, του οποίου το έργο είναι τα υποδήματα, κατά την ίδια αναλογία που το έργο του σκυτοτόμου υπερέχει αριθμητικά (secundum numerum) του έργου του γεωργού, δηλαδή τόσα υποδήματα για ένα μόδιο δημητριακά. Έτσι όταν λαμβάνει χώρα η ανταλλαγή, τα προς ανταλλαγή αντικείμενα πρέπει να διευθετηθούν σε ένα διαμετρικό σχήμα αναλογικότητας (in diametralem figuram proportionalitatis), όπως προελέχθη. Αν αυτό δεν γίνει, το ένα άκρο θα έχει πλεόνασμα (superabundantia) και από τις δύο μεριές. Εάν ο γεωργός έδινε ένα μόδιο σταριού για ένα υπόδημα, θα είχε πλεόνασμα εργασίας στο έργο του και θα είχε επίσης πλεόνασμα απώλειας, διότι θα έδινε περισσότερο από όσο θα δεχόταν. Αλλά όταν όλοι έχουν αυτά που είναι δικά τους, είναι έτσι ίσοι και συναλλάσσονται μεταξύ τους, διότι η προαναφερθείσα ισότητα είναι δυνατή για αυτούς (Sed quando omnes habent quae sua sunt, sic sunt aequales et sibiinvicem communicant, quia praedicta aequalitas potest fieri in ipsis).²⁵

Πράγματι, η καταδίκη του κέρδους στην συναλλαγή είναι ζητή. Η ανταλλαγή είναι ανταλλαγή ισοδυνάμων. Η αριστοτέλεια κατά διάμετρον σύζευξις είναι απαραίτητη διότι διαφορετικά το ένα μέρος θα έχει *superabundantia* απέναντι στο άλλο.²⁶ Άρα η έννοια της χρείας συνδυάζεται με την έννοια της προσφοράς του έργου των συναλλασσομένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη μετάφραση των *HN* του Grosseteste η απόδοση της «χρείας» ήταν *opus* προτού διορθωθεί από τον Γουλιέλμο του Morbecke σε *indigentia*.²⁷ Επίσης τόσο ο Αλβέρτος ο Μέγας, όσο και ο Θωμάς ο Ακινάτης, ενώ τονίζουν τον ρόλο της χρείας στα σχόλια τους στα *HN*, συζητώντας την κατά διάμετρον σύζευξη μεταξύ οικοδόμου (ή γεωργού) και σκυτοτόμου προτείνουν την θεωρία των εξόδων και της εργασίας, η οποία βεβαίως δεν περιλαμβάνεται στον Αριστοτέλη.

Γράφει ο Αλβέρτος ότι «οι τέχνες θα καταστρέφονταν αν ο καθένας δεν έπαιρνε τουλάχιστον την εργασία και τα έξοδά του ως ανταμοιβή».²⁸ Και ο Ακινάτης σχολιάζει: «Προκειμένου να έχουμε ανταλλαγή πρέπει να ανταλλάγουν τόσα υποδήματα με μία οικία ή τροφή για έναν άνθρωπο, όπως ο οικοδόμος ή ο γεωργός υπερέχει του σκυτοτόμου σε εργασία και έξοδα (*labore et expensis*). Αν αυτό δεν τηρηθεί, δεν θα υπάρξει ανταλλαγή πραγμάτων, και οι άνθρωποι δεν θα μοιράζονται τα αγαθά τους».²⁹

Υπάρχει μία δίκαιη τιμή (*justum pretium*) για την απόκτηση των αγαθών όπως και για την αμοιβή της εργασίας. Πώς καθορίζεται αυτή η δίκαιη τιμή στους σχολαστικούς;

Η σύγχρονη έρευνα στην ανάλυση της σχολαστικής θεωρίας δείχνει προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Η παλαιά καθιερωμένη άποψη στις κοινωνικές επιστήμες, όπως εκείνη των Weber, Sombart, Roscher, Cunningham, Ashley, O'Brien και Tawney είναι ότι η δίκαιη τιμή οφείλει να καθορίζεται με τρόπο που να επιτρέπει στο κάθε μέλος της κοινότητας να έχει εισόδημα αντίστοιχο με αυτό που επιβάλλει η θέση του στην κοινωνική ιεραρχία. Η αμοιβή της εργασίας ενός εκάστου και της αξίας των αγαθών που παράγει γίνεται με κριτήρια κοινωνικά ασχέτως αν περιβάλλονται με θεολογικό μανδύα. Προέχει η διατήρηση και η αναπαραγωγή της εσωτερικής δομής και ιεραρχίας της κοινωνίας.³⁰ Όπως γράφει ο Ερρίκος του Langen-

stein (1325-97) κάθε ένας μπορεί να καθορίσει την δίκαιη τιμή πώλησης των εμπορευμάτων του αναφερόμενος στο κόστος ζωής της θέσης του στην κοινωνία.³¹ Μια πιο σύγχρονη τάση με τον Dempsey, τον Schumpeter, τον de Roover και τον Langholm ερμηνεύει την δίκαιη τιμή ως την αγοραία τιμή ή μάλλον εκείνη που θα επικρατούσε σε μία ανταγωνιστική αγορά χωρίς απάτη ή μονοπώλιο.³²

Το κλειδί για να ερευνήσουμε τον καθορισμό της δίκαιης τιμής στους σχολαστικούς προέρχεται από την κορπορατιστική τους αντίληψη που δίνει έμφαση στην κοινωνία ως υπέρτατο αγαθό. Η χρεία δεν νοείται ως η υποκειμενική εκτίμηση του ατόμου αλλά ως μία συλλογική εκτίμηση της κοινότητας για την πραγματική χρεία του αγαθού. «Το μέτρο των εμπορευσίμων πραγμάτων είναι η κοινή ανθρώπινη χρεία» γράφει ο Buridan (ca. 1300-1358).³³ Και διευκρινίζει: «Η χρεία του ενός ή του άλλου ανθρώπου δεν μετρά την αξία των ανταλλασσόμενων πραγμάτων, αλλά η κοινή χρεία αυτών που μπορούν να ανταλλάσσουν μεταξύ τους». ³⁴ Είναι λοιπόν η κοινή εκτίμηση (communis aestimatio), η εκτίμηση δηλαδή που δίνει η κοινότητα, που προσδιορίζει την εγγενή αγαθότητα (bonitas intrinseca) των αγαθών αλλά και την δίκαιη τιμή (justum pretium).³⁵ Άρα η αξία των αγαθών προσδιορίζεται μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας. Η σημασία της κοινής εκτίμησης στους σχολαστικούς είναι αδιαμφισβήτητη.

Τίθεται το ερώτημα αν η communis aestimatio μπορεί να ερμηνευθεί ως η τιμή στην οποία θα κατέληγε η αγορά αν δεν υπήρχε απάτη (fraus, fraudulentia), εκμετάλλευση μιας συγκεκριμένης περιστάσης όπου υπάρχει ανάγκη, κουφότητα (levitas) ή άγνοια (ignorantia) του ενός μέρους, ή τέλος, χειραγώγηση της αγοράς («μονοπώλιο», monopolium).

Θεωρώ ορθή την άποψη ότι η κοινή εκτίμηση και η δίκαιη τιμή λαμβάνουν την σημασία μιας κοινωνικά καθορισμένης τιμής αφού ληφθούν υπόψιν όλοι οι οικονομικοί και ηθικοί παράγοντες από την κοινωνία και ιδιαίτερα η επίπτωση που θα είχε στις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Υπάρχουν πέντε λόγοι που, κατά την γνώμη μου, δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η κοινή εκτίμηση είναι η αγοραία τιμή.

Πρώτον, οι σχολαστικοί –με μερική εξαίρεση την μεταγενέστερη Σχολή της Σαλαμάνκας τον 16ο αιώνα–³⁶ θεωρούσαν ότι η πολιτική εξουσία έχει το δικαίωμα να θέτει τιμές και ότι η pretium legitimum αποτελούσε ipso facto την justum pretium.³⁷ Κατά τον Langenstein η τιμή την οποία έπρεπε να θέσει ο ηγεμόνας ήταν τέτοια ώστε οι τεχνίτες και οι έμποροι να διατηρήσουν το επίπεδο τους και οι φτωχοί να μην πεινάσουν.³⁸

Δεύτερον, η έννοια του ανταγωνισμού (concurrentium) δεν εμφανίζεται παρά πολύ αργά στους σχολαστικούς.³⁹ Στο πλαίσιο της μεσαιωνικής οικονομίας σαφώς γίνονταν ανταλλαγές και όταν η κοινωνία λειτουργούσε εύρυθμα –όπως έπρεπε δηλαδή σύμφωνα με τους κανόνες λειτουργίας της– η τιμή στην οποία ανταλλάσσονταν τα αγαθά ήταν εκείνη που η κοινή πεποίθηση θεωρούσε δίκαιη. Το ρωμαϊκό δίκαιο επέτρεπε την ελευθερία των συναλλαγών (scienti et consentienti non fit iniuria neque dolus),⁴⁰ αλλά για τους σχολαστικούς η αρχή res tantum valet quantum vendi potest (ένα πράγμα αξίζει όσο μπορεί να πωληθεί) ερμηνεύεται ως quantum vendi debet (όσο πρέπει να πουληθεί).⁴¹ Εξ άλλου, στην μεσαιωνική κοινωνία οι αγορές δεν ήταν πάντοτε οργανωμένες και πολλές αγοραπωλησίες ήταν διμερείς, υπήρχε δηλαδή ένα μεγάλο

εύρος διαπραγματεύσεως. Η τιμή στην οποία έπρεπε να καταλήξουν οι συναλλασσόμενοι έπρεπε να καθορισθεί με τρόπο έξω από την αγορά.⁴²

Τρίτον, οι σχολαστικοί καταδίκαιζαν την τοκογλυφία (*usura*), όχι με την έννοια του υπερβολικού επιτοκίου, αλλά του τοκισμού γενικά, του να εισπράττει δηλαδή κάποιος πέραν του δανεισμένου κεφαλαίου (*ultra sortem*). Κάτι τέτοιο δύσκολα συμβιβάζεται με την άποψη που βλέπει την αγορά να είναι σοφή ως προς τις πράξεις της. Αντίθετα χρειαζόταν αριετή ευρηματικότητα από θεολόγους και νομομαθείς για να βρεθούν εξαιρέσεις όπου επιτρέπεται ο τόκος (*damnum emergens, lucrum cessans, stipendium laboris, periculum sortis, ratio incertitudinis* και η μετατροπή της *usura* σε *interesse*), όπου όλες είχαν ηθική δικαιολόγηση.⁴³

Τέταρτον, η οικονομική πραγματικότητα όντως επιβάλλει να γίνουν εξαιρέσεις από μια απαρέγκλιτη εφαρμογή του φυσικού δικαίου. Υπάρχουν διαφορές στον καθορισμό της δικαίτης τιμής ανάλογα με την διαφορετικότητα των περιστάσεων. Οι σχολαστικοί δεν είναι τυφλοί, ούτε και έχουν πραγματικά μια θεωρία για το πως καθορίζεται η δίκαιη τιμή. Είναι τόση όση χρειάζεται για την λειτουργία της κοινωνίας. Γίνεται λοιπόν αποδεκτό εν τοις πράγμασι, ότι οι τιμές όπως διαμορφώνονται στην πράξη και μέσα στα πλαίσια του θετικού δικαίου μπορεί να αψίστανται, μέσα σε ένα συγκεκριμένο εύρος (*latitudo*), από εκείνες του φυσικού δικαίου, χωρίς αυτό να αποτελεί αμαρτία.⁴⁴ Έτσι μια αγοραία τιμή μπορεί να είναι κοντά στην δίκαιη τιμή όταν δεν υπάρχει απάτη, κ.λπ. και όταν ένα αγαθό δεν πουλήθηκε σε τιμή που πασίδηλα ζημίωνε τον πωλητή (*laesio enormis*), όπως εξ άλλου προέβλεπε και το ρωμαϊκό δίκαιο.

Όμως, πέμπτον, θεολογικά και φιλοσοφικά, ιδιαίτερα στον Ακινιάτη, οι αγοραίες τιμές δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως δίκαιες διότι –ως αποτέλεσμα τυχαίων παραγόντων– δεν θα μπορούσαν να εκφράζουν μια φυσική τάξη με χριστιανική εντελέχεια, που φέρει την σφραγίδα ενός ανώτερου νου, ούτε επίσης μπορούν οι συναλλασσόμενοι να απεικδυθούν της ηθικής τους ευθύνης να ανταλλάξουν ίσα αγαθά.⁴⁵

Η χρεία λοιπόν, που αναφέρεται στα *HN*, αποτελεί κεντρική έννοια για τους σχολαστικούς. Δεν καθορίζεται όμως σε μία ατομική πράξη ανταλλαγής, αλλά στο πλαίσιο μιας κοινής χρείας που έχει η κοινότητα για το αγαθό. Δεν αφορά επίσης μόνο την πλευρά της ζήτησης. Όπως δείχνει η ερμηνεία *labore et expensis*, στον καθορισμό της λαμβάνονται υπόψιν και παράγοντες προσφοράς. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του πολέμιου του Θωμισμού, του *Duns Scotus* (c. 1266-1308), ο οποίος πραγματεύεται το σε τι συνίσταται η δίκαιη τιμή:

Πρώτον μια τέτοια ανταλλαγή πρέπει να είναι προς όφελος της κοινωνίας και δεύτερον το άτομο αυτό να ανταμειφθεί κατά την ανταλλαγή σύμφωνα με την επιμέλειά του, την φρόνησή του, τον κόπο του και το ρίσκο του. [...] Όσοι αγοράζουν για να πουλήσουν αμέσως, χωρίς να εκπληρώνουν αυτούς τους δύο όρους, πρέπει να συντριβούν από την κοινότητα και να εξορισθούν.⁴⁶

Στους σχολαστικούς όμως δεν έχουμε μια αναλυτική θεωρία κόστους ή εργασίας. Ο Ακινιάτης, για παράδειγμα, αναφέρει αριετούς παράγοντες που προσδιορίζουν την δίκαιη τιμή, όπως την διαφορετικότητα του τόπου και του χρόνου, την εργασία και την σπανιότητα (*diversitas loci vel temporis, labor, raritas*).⁴⁷

Η κεντρικότητα της χρείας ωθεί τους σχολαστικούς να συστηματικοποιήσουν την έννοια αυτή. Ο Φραγκισκανός Petrus Johannes Olivi (1248-1298), ξεχωρίζει τρεις παράγοντες που καθορίζουν την αξία των αγαθών: (α) την εσωτερική τους αξία («αρετή»), (β) την σπανιότητα ή δυσκολία προσφοράς τους και (γ) την ελκυστικότητά τους και δυνατότητα ικανοποίησης από μια υποκειμενική άποψη. Πάνω από έναν αιώνα αργότερα ο (Άγιος) Βερναρδίνος της Σιένας (San Bernardino da Siena, 1380-1444) και στην συνέχεια ο (Άγιος) Αντωνίνος, αρχιεπίσκοπος Φλωρεντίας (1389-1459), ονομάζουν αυτά τα χαρακτηριστικά: *virtuositas*, *raritas*, *complacibilitas*.⁴⁸ Όμως η αξία που προκύπτει υπάγεται *πάντα* στην έννοια της *communis aestimatio*.⁴⁹

ΤΑ *ΘΕΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ* ΣΤΟΥΣ ΜΕΡΚΑΝΤΙΛΙΣΤΕΣ

Η θεωρία των σχολαστικών ήταν περισσότερο κανονιστική και λιγότερο αναλυτική. Στόχος της ήταν κυρίως να παράσχει έναν οδηγό σύμφωνα με τον οποίο θα έπρεπε να διεξάγονται οι οικονομικές πράξεις στο πλαίσιο της μεσαιωνικής κοινωνίας. Στην κοινωνία αυτή, η επιδίωξη του κέρδους ως τελικού στόχου είχε ηθική απαξία, ενώ το εμπόριο αντιμετωπιζόταν αρνητικά. Μόνο στο πλαίσιο της υπηρεσίας προς την κοινότητα ή της καλής χρήσης των κερδών του εμπορίου γινόταν αποδεκτό ότι ο έμπορος έπρεπε να ανταμειφθεί για τους κόπους του.⁵⁰

Με το τέλος του Μεσαίωνα και την άνοδο της αστικής τάξης το ιδεολογικό κλίμα μεταστρέφεται. Η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών συμβαδίζει με την καταδίκη του σχολαστισμού η οποία συμπαρασύρει τον Αριστοτέλη. Έτσι ενώ στην Οξφόρδη το πρώτο βιβλίο που εκδίδεται από τα νέα πιεστήρια του πανεπιστημίου το 1585 είναι σχόλια στα *HN* του John Case,⁵¹ είκοσι χρόνια αργότερα ο Francis Bacon, στο *Advancement of Learning*,⁵² στρέφεται με δριμύτητα κατά των σχολαστικών

με τα δυνατά και κοφτερά μυαλά, άφθονο ελεύθερο χρόνο, και μικρή ποικιλία στο διάβασμα, όπου όμως τα μυαλά τους έμειναν κλεισμένα στα κελιά λίγων συγγραφέων (κυρίως του δικτάτορά τους Αριστοτέλους), όπως τα σώματά τους ήταν κλεισμένα στα κελιά των μοναστηριών και των κολεγίων τους (σ. 140).

Και όπως το νερό δεν θα ανέβει υψηλότερα από το ύψος της πρώτης πηγής από την οποία κατέβηκε, έτσι και η γνώση που προέρχεται από τον Αριστοτέλη, χωρίς την ελευθερία της εξέτασης, δεν πρόκειται να ανέβει υψηλότερα από την γνώση του Αριστοτέλους (σ. 144).

Ακόμα πιο έντονα ο Thomas Hobbes κατηγορεί τους σχολαστικούς ότι αυτό που κάνουν «δεν είναι πραγματικά φιλοσοφία [...] αλλά αριστοτελισμός (Aristotelity)».⁵³

Η μεταστροφή αυτή δεν είχε τόσο σημαντικές συνέπειες στην διαμόρφωση της θεωρίας της αξίας, τουλάχιστον όχι στον βαθμό που θα περίμενε κανείς. Μέχρι σχεδόν τα μέσα του 18ου αιώνα, η ανάλυση των παραγόντων που προσδιορίζουν την αξία των αγαθών χρησιμοποιεί τις κατηγορίες που διαμορφώθηκαν από τους σχολαστικούς, ιδιαίτερα την έννοια της σπανιότητας και της χρησιμότητας. Η βασική αλλαγή είναι κυρίως στην έμφαση και στον τόνο της αφή-

γησης. Ιδιαίτερα στο ηθικό πεδίο οι μερικαντιλιστικές θεωρίες που ακολουθούν τους σχολαστικούς διακρίνονται, κατά την έκφραση του Heckscher, από έναν διπλό αμοραλισμό, ως προς τα μέσα και ως προς τους στόχους.⁵⁴ Η επιδίωξη του εμπορικού κέρδους όχι μόνον δεν έχει ηθική απαξία, αντίθετα αποτελεί λόγο επαίνου.⁵⁵ Το να πει κανείς ότι οι άνθρωποι επιθυμούν την μεγίστη δυνατή απόλαυση δεν θεωρείται ανήθικο. Η χειραφέτηση όμως από την ηθική προσέγγιση είναι μόνο μερική, με την έννοια ότι μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στον *Leviathan* του Hobbes ή στο *Fable of the Bees* του Mandeville,⁵⁶ έχουμε θεωρία η οποία στηρίζεται στην έλλειψη ηθικών αρετών των ατόμων. Στην θεωρία της αξίας ειδικότερα, το μόνο που επιτυγχάνει η μερική απεξάρτηση από την ηθική είναι να δώσει στην έννοια της χρησιμότητας-χρέιας μία πιο ουδέτερη σημασία και να την εξαρτήσει από ανθρώπινες επιθυμίες και πάθη, χωρίς αυτό να θεωρείται προβληματικό. Στην πραγματικότητα όμως η εξάρτηση της αξίας από την ανθρώπινη ματαιοδοξία γινόταν ήδη αποδεκτή και από τους σχολαστικούς. Πιο σημαντική στην διαμόρφωση της έννοιας της χρησιμότητας-χρέιας είναι η αντιμετώπιση της όχι τόσο στο πλαίσιο μιας ανταλλαγής μεταξύ ατόμων, αλλά μιας ιδιότητας που εξαρτάται από την υποκειμενική εκτίμηση που έχουν οι άνθρωποι για τα πράγματα, και η οποία συνδυάζεται, στον προσδιορισμό της αξίας, από την σπανιότητα και τις συγκεκριμένες συνθήκες της αγοράς.

Το ενδιαφέρον για την χρησιμότητα πηγάζει και από την εστίαση της ανάλυσης στην σφαίρα της ανταλλαγής. Το ενδιαφέρον του εμπόρου επικεντρώνεται στην ζήτηση, και από εκεί το βήμα προς την διερεύνηση της χρησιμότητας –της υποκειμενικής δηλαδή διάθεσης του αγοραστή– είναι μικρό.⁵⁷ Η χρησιμότητα όμως δεν εμφανίζεται ως κεντρική έννοια, ούτε υπάρχει καμία αναλυτική πρόοδος ως προς την αντιμετώπιση της. Αυτό που απασχολεί περισσότερο τους συγγραφείς της περιόδου είναι η νέα πραγματικότητα της αύξησης των τιμών, η οποία δίνει μια ολοένα και μεγαλύτερη σημασία στην συζήτηση περί χρήματος, το οποίο πρέπει να τοποθετηθεί σε σχέση με ένα μέτρο αξίας. Αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες ποσοτικές θεωρίες χρήματος, καθώς και η μεταλλιστική γραμματεία και η ανάγκη για την αντιμετώπιση της θεωρίας της αξίας.⁵⁸ Αλλά η έμφαση είναι περισσότερο στην διατύπωση πολιτικών και λιγότερο οικονομικής θεωρίας. Έχουμε, δηλαδή, περισσότερο *Policywissenschaft* και *conomie politique* ως συνολική διαχείριση της οικονομίας του εθνικού κράτους και λιγότερο επιστημονική διερεύνηση της θεωρίας της αξίας.

Το πόσο μικρή αναλυτική πρόοδος συντελείται φαίνεται και από την ανάλυση της ισοδυναμίας της ανταλλαγής. Η πραγματικότητα του εμπορίου, ιδιαίτερα του διεθνούς, δεν συμβιβάζεται με την ισοδυναμία της ανταλλαγής. Το κέρδος προέρχεται από την διαφορά τιμής αγοράς και τιμής πώλησης, άρα δεν ισχύει η ισότητα της αξίας των αγαθών που ανταλλάσσονται, βασικό στοιχείο της αριστοτέλειας ανάλυσης.⁵⁹ Αντίθετα η πραγματικότητα της ανταλλαγής προσλαμβάνεται ως –με σημερινή ορολογία– παίγνιο μηδενικού αθροίσματος.⁶⁰ Όταν οι μερικαντιλιστικές θεωρίες λαμβάνουν την επιστημονική τους μορφή με τον James Steuart το 1767, αυτό εμφανίζεται με την μορφή του profit upon alienation ως ενός συστατικού μέρους της τιμής των αγαθών.⁶¹ Αλλά στην πραγματικότητα έχουμε Αριστοτέλη χωρίς ηθική. Μόνο στα μέσα και στο τέλος του 18ου αιώνα συγκροτείται η έννοια ότι και τα δύο μέρη κερδίζουν

από την ανταλλαγή. Οι συγγραφείς της περιόδου παλεύουν ακόμα με την ισοδυναμία της ανταλλαγής.

Στην ανάλυσή μας για την επίδραση του χωρίου των *HN* στην γραμματεία της περιόδου από τα τέλη του 16ου μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα θα αναφερθούμε σε τρεις περιπτώσεις. Η πρώτη είναι η διαμόρφωση της έννοιας της χρησιμότητας στο έργο του Bernardo Davanzati, η οποία συνεχίζεται στα μέσα του 18ου αιώνα με τον Galiani και τον Turgot. Η δεύτερη περίπτωση είναι ένα καθαρά μερικαντιστικό κείμενο, το *Traité de l'économie politique* του Montchrestien, όπου ο Αριστοτέλης αναφέρεται για να ξεπεραστεί. Η τρίτη περίπτωση είναι της σχολής του φυσικού δικαίου που ξεκινά από τον Grotius και μέσα από τον Pufendorf και τον Hutcheson καταλήγει στον Adam Smith.

A) Bernardo Davanzati

Ο Bernardo Davanzati (1529-1606), φλωρεντίνος έμπορος, κλασικός λόγιος και μεταφραστής του Τάκιτου,⁶² δημοσιεύει το *Διαλέξεις περί νομίματος*⁶³ το 1588. Το αντικείμενο του Davanzati είναι το χρήμα, το οποίο ορίζει ως «χρυσό, άργυρο ή χαλκό, που κόπηκε (coniato, coined) από δημόσια εξουσία κατά την κρίση της, και με την συναίνεση των εθνών (fatto dale genti, by the Consent of Nations), έγινε η τιμή και το μέτρο των πραγμάτων, για να συναλλάσσονται ευκολότερα» (σ. 145, § 9). Αναφέρει ότι το νόμισμα στα λατινικά αποκαλείται nummus «από την ελληνική λέξη *νόμισμα* η οποία σημαίνει κανόνας, ή κάτι που καθορίζεται δια νόμου» (σ. 144, § 8). Η αναφορά, αν και έμμεση, είναι βεβαίως στα *HN* και στα *Πολιτικά*. Εξηγώντας τον ορισμό λέει ότι η «συναίνεση των εθνών έκανε το χρήμα την τιμή και το μέτρο όλων των πραγμάτων, διότι οι άνθρωποι συμφώνησαν να καθορίσουν την αξία σε αυτά τα μέταλλα, γιατί τα ίδια δεν έχουν αυτό το προνόμιο από την φύση». Και συνεχίζει προσπαθώντας να βρει τι καθορίζει την αξία των πραγμάτων μέσα σε έναν καθαρά αυγουστίνειο προβληματισμό:

[...] Ένα φυσικό μοςχάφι είναι ευγενέστερο από ένα χρυσό, αλλά πόσο κατώτερο σε τιμή; Ένα αυγό που αγοράστηκε για μισό κόκκο χρυσού κράτησε τον κόμη Ουγκολίνο ζωντανό για δέκα μέρες στο κάστρο, πράγμα που δεν θα μπορούσαν να κάνουν όλοι οι θησαυροί του κόσμου. Τι αφορά περισσότερο τις ζωές μας από το σιτάρι; Και όμως δέκα χιλιάδες κόκκοι του πωλούνται όσο ένας χρυσού (σ. 147, § 12).

Διερωτάται:

Αλλά πώς συμβαίνει πράγματα που από μόνα τους έχουν τόσο μεγάλη αξία να αξίζουν τόσο λίγο χρυσάφι; Από ποια ρίζα πηγάζει ότι ένα πράγμα αξίζει τόσο από ένα άλλο, αντί για τόσο; [...] Όλοι οι άνθρωποι προσπαθούν να ευτυχίσουν, και ψάχνουν αυτή την ευτυχία στην ικανοποίηση όλων των αναγκών και επιθυμιών τους για την εκπλήρωση των οποίων όλα τα επίγεια πράγματα δημιουργήθηκαν τόσο καλά. Τώρα όλα αυτά τα πράγματα με την συμφωνία των εθνών αξίζουν όλο το χρυσάφι (συμπεριλαμβανομένου του αργύρου και του χαλκού) που παράγεται στον κόσμο. Όλοι οι άνθρωποι επιθυμούν διακαώς όλο το χρυσάφι, για να αγοράσουν όλα τα πράγματα για την ικανοποίηση όλων των αναγκών και επιθυμιών τους, και έτσι να ευτυχίσουν. Τα μέρη ακολουθούν την φύση

του όλου. Όσο λοιπόν από την ευτυχία ενός ανθρώπου, πόλης ή χώρας έχει αιτία ή αφορμή ένα πράγμα, τόση είναι και η αξία του σε χρυσάφι ή εργασία. Αλλά προκαλεί τόση ευτυχία όσο εκπληρώνει τις επιθυμίες και ανάγκες, όπως το νερό δημιουργεί ευχαρίστηση αναλογικά με τον βαθμό της δίψας. Η θέληση λαμβάνει το μέτρο της από τις ορέξεις και ευχαρίστηση και η ανάγκη λαμβάνει το μέτρο της από την φύση, την εποχή, το κλίμα και τον τόπο· από την υπεροχή, σπανιότητα ή αφθονία ενός πράγματος με συνεχή μεταβολή (σ. 147-8, § 13).

Για να γνωρίζει κανείς τον κανόνα και την αριθμητική αναλογία (*regola, e proporzione arimmetica*, δηλαδή *Rule and Arithmetical Proportion*) με την οποία τα πράγματα σχετίζονται μεταξύ τους και με το χρυσάφι, θα ήταν αναγκαίο να κοιτάξει κάτω από τον ουρανό ή από κάποιο άλλο σημείο με θέα από ψηλά όλα τα πράγματα που υπάρχουν ή γίνονται στην γη· ή μάλλον να μετρήσει τις εικόνες τους που αντανακλώνται στους ουραμούς ως σε ένα πραγματικό κάτοπτρο. Τότε θα μπορούσαμε να κάνουμε την άθροιση και να πούμε, υπάρχει στην γη τόσο χρυσάφι, τόσα πράγματα, τόσοι άνθρωποι, τόσες επιθυμίες: όσες από αυτές τις επιθυμίες μπορεί κάθε πράγμα να ικανοποιήσει, τόσο πολύ αξίζει από ένα άλλο πράγμα, τόσο χρυσάφι αξίζει (σ. 148, § 14).

Στο χωρίο αυτό θεωρεί δεδομένο ότι οι άνθρωποι επιθυμούν όλο το χρυσάφι της γης. Δεν θεωρεί ότι κάτι τέτοιο είναι αμαρτία, αν και παρακάτω κατακρεατώνει την επιθυμία των πραγμάτων του πλησίον (*covetousness*). Από αναλυτικής πλευράς βρίσκεται κοντά στους Σχολαστικούς. Οι παράγοντες που προσδιορίζουν την ανάγκη θυμίζουν τα *consideratio regionis, temporum dispositionis, hominum conditionis*.⁶⁴ Η έκφραση «κανόνας και αριθμητική αναλογία» είναι αριστοτέλεια-σχολαστική. Οι άξονες της ανάλυσης του δεν διαφέρουν από την *raritas* και *complacibilitas* που διατυπώθηκαν από τους συμπατριώτες του Αγίου Βερναρδίνου και Αντωνίνου. Την σπανιότητα των αγαθών εξηγεί με παραδείγματα από τους κλασικούς και την Βίβλο: μια αναφορά στον Πίνδαρο, ότι το νερό είναι άριστο αλλά δεν στοιχίζει τίποτε επειδή υπάρχει παντού,⁶⁵ η αξία ενός αρουραίου στην πολιορκία του Κασσιλίνου έφτασε τα 200 φιορίνια, τα πρωτόκρια αντί πινακίου φακής, κ.τ.λ.⁶⁶ Το λεγόμενο «παράδοξο της αξίας» βρiscιει εδώ μια από τις πρώτες του εκφράσεις.

Η διαφορά από την αριστοτέλεια και σχολαστική σκέψη έγκειται και στο ότι δεν θεωρεί ότι υπάρχει όριο στην επιθυμία των ανθρώπων. Αντίθετα είναι η σχέση τους με τα αγαθά που τους δίνει την ευτυχία. Διαμεσολαβητής σε αυτή την σχέση και επιμεριστής της ευτυχίας είναι το μεταλλικό χρήμα. Σε αυτό τον διθύραμβο του χρήματος, του αίματος του σώματος της κοινωνίας, και τον ύμνο των μετάλλων, η ανάλυση της ανταλλαγής εξαφανίζεται.

Ο Davanzati εγκαινιάζει ουσιαστικά μια ανάλυση που συνδυάζει την αξία των αγαθών με την υποκειμενική τους υπόσταση. Η ανάλυσή του όμως είναι πρωτόγονη, ελάχιστα αναλυτική, και κυριαρχείται από την πρωτεύουσα θέση που δίνει στο χρήμα. Τον Davanzati ακολουθούν μερικαντιστικές πραγματείες γραμμένες περισσότερο από εμπόρους, και συμβούλους—ή επίδοξους συμβούλους— ηγεμόνων παρά από θεωρητικούς. Ενώ υπάρχουν αναφορές στην υποκειμενικότητα της αξίας, π.χ., στον Barbon ή στον Law,⁶⁷ δεν γίνεται προσπάθεια να συνδεθεί με την ποσοτική έκφραση της αξίας των αγαθών.

B) *Antoine de Montchrestien*

Το δεύτερο παράδειγμά μας προέρχεται από το *Traicté de l'aeonomie politique*, του Antoine de Montchrestien (ή Montchrétien, 1575-1621), τυχοδιώκτη, επιχειρηματία και θεατρικού συγγραφέα, που εκδόθηκε το 1615. Η φήμη του στην ιστορία της οικονομικής σκέψης εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από το γεγονός ότι εμφανίζεται ως το πρώτο έργο που έχει τον τίτλο «πολιτική οικονομία».⁶⁸

Το έργο είναι αφιερωμένο στην βασιλομήτορα και έχει σκοπό να πείσει την βασιλεία να εφαρμόσει μερικαντιλιστικές πολιτικές και να διαχειριστεί κεντρικά την οικονομία δίνοντας τον πρώτο ρόλο στους εμπόρους, των οποίων το κέρδος πρέπει να προστατευθεί και υποκινηθεί.⁶⁹ Εκεί συμφύρει Πλάτωνα και Αριστοτέλη και γράφει:

Αυτά τα δύο μεγάλα φώτα της Φιλοσοφίας, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, και στην συνέχεια οι πιο διάσημοι μαθητές τους, οι οποίοι ρητά ή έμμεσα ασχολήθηκαν με την Πολιτική, θεωρούσαν ότι η κοινή χρεία, έχοντας ανάγκη την αρωγή του κοινωνικού συνόλου (l'indigence commune ayant besoin d'un secours commun), δημιούργησε από την αρχή την συνάθροιση και ένωση των ανθρώπων, από όπου προήλθε η ένωση των μεγάλων πόλεων και η κατοίκηση των πόλεων (la communion des citez et l'habitation des villes) (σ. 48).

Το σφάλμα τους όμως ήταν ότι, ως μη χριστιανοί, πίστευαν στην φύση και στην φυσική ανισότητα των ανθρώπων και όχι στην θεία πρόνοια, η οποία καθορίζει την θέση του καθενός στην κοινωνία. Ούτε ασχολήθηκαν οι αρχαίοι φιλόσοφοι με το πως πρέπει να γραφούν «οι κατάλληλες διατάξεις και μέτρα ώστε να διαμορφωθούν οι τάξεις, οι τέχνες και τα επαγγέλματα με συγκεκριμένο αριθμό ανθρώπων, ανάλογα με την ικανότητα, την διάθεση, την χρησιμότητα και την αναγκαιότητα κάθε χώρας» (σ. 49). Η διάκριση στις τρεις τάξεις της *Πολιτείας* του Πλάτωνα δεν αποτελεί, με άλλα λόγια, χρήσιμη βάση για ένα μερικαντιλιστικό manpower planning. Οι μεγάλοι αυτοί άνδρες δικαιολογούνται όμως διότι ήταν δέσμιοι μιας λανθασμένης αντίληψης, ότι, δηλαδή, «η κοινή ανάγκη είναι αυτή η οποία καθορίζει την βάση των τεχνών, οδηγώντας και καθορίζοντάς τες η ίδια, και ότι αυτό θα ήταν επαρκές (y suppléeroit suffisamment)» (σ. 50). Και ότι σε όλες τις πολιτισμένες κοινωνίες θα βρεθεί ένας επαρκής αριθμός ανθρώπων για να αναλάβει τις τέχνες χωρίς πολιτική πρόνοια (prevoyance politique). Στον Montchrestien υπάρχουν λοιπόν τα φαντάσματα των εννοιών των *Πολιτικών* και ιδιαίτερα των *ΗΝ* «διόπερ τὸ ἴσον τὸ ἀντιπεπονηθὸς ᾄξει τὰς πόλεις, πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἰκανῶς», αλλά εδώ χρησιμοποιούνται για να καταπολεμηθεί η έννοια ότι μπορεί ένα κράτος να λειτουργήσει χωρίς συνειδητή οικονομική πολιτική. Είναι σαφές πως ενοχλείται από το γεγονός ότι η ανάλυση του Σταγειρίτη αφορά σε μία δημοκρατία. Έτσι ο Montchrestien υποκαθιστά την οικονομική ανάλυση με έναν ετατιστικό μερικαντιλισμό.

Γ) *Grotius, Pufendorf, Hutcheson*

Το τρίτο παράδειγμα έρχεται από την σχολή του φυσικού δικαίου τόσο στην νομική όσο και στην ηθική της έκφανση. Στη νομική θεωρία του φυσικού δικαίου η ανάλυση της αξίας γίνεται

κυριώς μέσα από την αναφορά στην αξία των αγαθών που αποτελούν το αντικείμενο ενός συμβολαίου. Εδώ το κείμενο των *HN* έχει σημαντικό ρόλο.

Αφετηρία της ανάλυσης αποτελεί το *Περί δικαίου του πολέμου και της ειρήνης*⁷⁰ του Hugo Grotius (1583-1645). Το έργο αυτό, που εκδόθηκε το 1625, θεμελίωσε το διεθνές δίκαιο. Ο Grotius αναφέρεται στα *HN* στο πρώτο βιβλίο (I. I. § 8) όπου αναφέρεται στα είδη της δικαιοσύνης, και ακολουθεί την Αριστοτέλεια διάκριση μεταξύ συναλλακτικού ή διορθωτικού δικαίου (*justitia expletrix*) και διανεμητικού δικαίου (*justitia attributrix*).⁷¹ Στο δεύτερο βιβλίο στο κεφάλαιο περί συμβολαίων γράφει:

Το μέτρο το πλέον φυσικό της αξίας κάθε πράγματος, είναι η ανάγκη (*indigentia*) που έχουμε για αυτά, όπως πολύ ορθά σημείωσε ο Αριστοτέλης. Αυτό φαίνεται βέβαιο για τις ανταλλαγές μεταξύ βαρβαρικών εθνών (*barbaros populos*). Η χρεία όμως δεν είναι το μοναδικό μέτρο (*unica mensura*) της τιμής των πραγμάτων. Διότι η θέληση των ανθρώπων, που είναι η δέσποινα όλων, επιθυμεί και ψάχνει καλά τα πράγματα, ακόμα και όταν δεν είναι αναγκαία. «Είναι η πολυτέλεια, που κάνει την τιμή των μαργαριταριών», όπως σημείωσε και ο Πλίνιος. Και ο Κικέρων είπε, ότι «η αξία αυτού του είδους των πραγμάτων εξαρτάται από την περιέργεια και το πάθος που έχουμε για αυτά». [...] Ο νομομαθής Παύλος ισχυρίζεται ότι πρέπει να καθορίζουμε την τιμή των πραγμάτων, όχι με το πάθος που μπορεί ιδιαίτερα να έχουμε για αυτά, ούτε με την χρησιμότητά τους, αλλά από την κοινή εκτίμηση (*Pretia rerum non ex effectu nec utilitatem singulorum, sed communiter funguntur*) [...]. Στην εκτίμηση όμως της κοινής τιμής λαμβάνει κανείς υπόψιν τον κόπο και τα έξοδα που έκαναν οι έμποροι (*In communi autem illo pretio ratio haberi solet laborum & expensarum quas mercatores faciunt*). Η τιμή όμως αυτή μπορεί να αλλάξει σε μια στιγμή, ανάλογα αν ο αριθμός των αγοραστών είναι μεγάλος ή μικρός, ή ανάλογα με την αφθονία ή την έλλειψη χρήματος και εμπορευμάτων (*ex copia & inopia ementium, pecuniae, mercium*). Επίσης, μπορεί να υπάρχουν συμπτωματικές περιπτώσεις, υποκειμένες σε εκτίμηση, όπου επιτρέπεται νόμιμα να πουλήσουμε κάτι κάτω από την κοινή τιμή, όταν έχουμε ζημιά ή απώλεια κέρδους, ή ένα ιδιαίτερο πάθος για ένα πράγμα (II. XII § 14).

Εδώ ο Grotius παρανοεί σαφώς τον Αριστοτέλη αντιμετωπίζοντας την «χρεία» ως κάτι που αφορά μόνο τα απολύτως αναγκαία πράγματα, και λέγοντας ότι η ανάλυση του Αριστοτέλους αφορά βαρβαρικά έθνη, κάτι που θα έκανε να τρίζουν τα κόκαλα του Σταγειρίτη. Επίσης καταφέρεται κατά της κοινής εκτίμησης και της κοινής τιμής λέγοντας ότι μπορεί να αλλάξει από τις ιδιομορφίες της αγοράς ή τις επιθυμίες των ανθρώπων, ανά πάσα στιγμή. Υιοθετεί μια θέση προσδιορισμού της τιμής από την σπανιότητα και την χρησιμότητα. Αυτές οι αναφορές δεν αποτελούν βεβαίως οικονομική θεωρία. Ο Grotius ως νομικός ξαναγυρίζει στην θεωρία της ελευθερίας της βούλησης των νομικών του ρωμαϊκού δικαίου και χρησιμοποιεί τις έννοιες των σχολαστικών για να τις δικαιολογήσει. Ο Αριστοτέλης παρανοείται και περνάει μέσα από τις σιές της σχολαστικής ανάλυσης.⁷²

Πιο αναλυτικός από τον Grotius είναι ο Samuel von Pufendorf (1632-1694). Στο *De jure naturae et gentium* το 1672 και στην δημοφιλή επιτομή του ίδιου έργου με τίτλο *De officio hominis et civis juxta legem naturalem* το 1673 αφιερώνει σ' αυτό το θέμα ένα κεφάλαιο με τίτλο «De

pretio» (περί τιμής ή αξίας).⁷³ Στο *De jure* ο Pufendorf ξεινά με την λογική αναγκαιότητα ότι, προκειμένου να γίνει η ανταλλαγή

πρέπει οι άνθρωποι να προσδώσουν στα προς ανταλλαγή πράγματα, μέσω κάποιας σύμβασης, μία έννοια, σύμφωνα με την οποία μπορεί κανείς να τα συγκρίνει και να τα αναγάγει σε μία δίκαιη ισότητα (une certaine idée, à la faveur de laquelle on put les comparer ensemble & les réduire à une juste égalité). Η ισότητα αυτή γίνεται μέσω κάποιας ποσότητας ή κάποιου μεγέθους η ισότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά η σχέση μιας ίδιας ποσότητας (V.I.§1). [...] Τα πράγματα υπόκεινται σε εκτίμηση όχι μόνο σε σχέση με την φυσική τους ουσία, αλλά επίσης σε σχέση με μία *ηθική ποσότητα* (Quantité Morale) σύμφωνα με την οποία μετρά κανείς τα πράγματα ηθικά (moralement) (V. I. § 2).

Η ηθική ποσότητα, στην οποία αναφέρεται, είναι εκείνη όπου «τα πράγματα και οι υπηρεσίες (actions) έχουν σε σχέση με την χρήση τους στην ζωή (usage dans la Vie), και μέσω της οποίας μπορούν να συγκριθούν για να είναι δυνατή η ανταλλαγή (les comparer ensemble pour les rendre propres à entrer dans le Commerce)». Και προχωρά στον ορισμό της τιμής, δηλαδή της αξίας: «Η ΤΙΜΗ (PRIX) γενικά είναι μια ηθική ποσότητα, ή μία αξία (valeur) των πραγμάτων και των υπηρεσιών που εισέρχονται στην ανταλλαγή, σύμφωνα με την οποία τα συγκρίνει κανείς μεταξύ τους» (V. I. § 2).

Την τιμή την διακρίνει σε *κοινή* (pretium vulgare) και *φαινόμενη* (eminens).⁷⁴ Η κοινή τιμή «είναι αυτή που αντιλαμβάνομαστε στα ίδια τα πράγματα ή τις υπηρεσίες προς ανταλλαγή, σύμφωνα με την οποία είναι ικανά να ανταποκριθούν στις ανάγκες μας, ή στις ανέσεις μας ή στις επιθυμίες μας (c'est celui que l'on conçoit dans les Choses mêmes ou dans les Actions qui entrent en commerce, selon qu'elles sont capables de servir à nos besoins, ou à nos commoditez & à nos plaisirs)» (V. I. § 3). Η φαινόμενη τιμή είναι η χρηματική τιμή, η οποία «χρησιμεύει ως κοινό μέτρο (règle commune) για να συγκρίνουμε και να προσαρμόσουμε την άπειρη ποικιλότητα των βαθμών εκτίμησης της οποίας επιδέχονται». Η βάση της κοινής τιμής είναι «η ικανότητα των πραγμάτων και των υπηρεσιών να εξυπηρετούν, άμεσα ή έμμεσα, τις ανάγκες, τις ανέσεις και τις επιθυμίες της ζωής» (§ 4). Στην συνέχεια ασκεί κριτική στον Grotius (αναφερόμενος στο χωρίο που παραθέσαμε) ότι θεωρεί την χρεία ως το μέτρο της αξίας των πραγμάτων.

Η κριτική στον Grotius έχει δύο σκέλη: Πρώτον, ότι η χρεία αναφέρεται μόνο στα πράγματα χωρίς τα οποία η ζωή θα ήταν δύσκολη, ενώ είδη πολυτελείας ή αυτά που ικανοποιούν περιττές επιθυμίες έχουν υψηλή τιμή. Πρόκειται για κριτική άδικη αφού ο ίδιος ο Grotius το επισημαίνει. Δεύτερον, κατηγορεί τον Grotius ότι χρησιμοποιεί λανθασμένα το χωρίο του Αριστοτέλους των *ΗΝ*, «διότι αυτή η χρεία, η οποία χρησιμεύει ως κοινό μέτρο, δεν αποτελεί την μοναδική βάση της τιμής των πραγμάτων, αλλά μόνον αυτών που ανταλλάσσονται, διότι αν κανείς δεν χρειαζόταν τίποτε, ή αν δεν χρειαζόταν τα πράγματα που ανήκουν στον άλλο, δεν θα επιδίωκε να αποκτήσει τίποτε από τους άλλους, όπως ο Φιλόσοφος αυτός [δηλαδή ο Αριστοτέλης] απέδειξε αυστηρά (formellement)» (§ 4).

Η ανάλυση του Pufendorf είναι βεβαίως αριστοτέλεια. Ξεινά από την ανάγκη να βρεθεί ένα κοινό μέτρο των πραγμάτων προκειμένου να γίνει η ανταλλαγή. Παράβαλε το «διό πάντα

συμβλητά δεῖ πως εἶναι, ὧν ἐστὶν ἀλλαγὴ». Διαστέλλει τὴν ἔννοια τῆς χρείας ὥστε νὰ περιλάβει καὶ πράγματα τὰ ὁποῖα θεραπεύουν μὴ ἀπαραίτητες ἀνάγκες (besoins, commoditez, plaisirs). Επεκτείνει ὁμῶς τὸ μέτρο τῆς ἀξίας σὲ ὅλα τὰ πράγματα, ἀνεξαρτήτως ἀν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἀνταλλαγῆς ἢ ὄχι.

Στὴν συνέχεια προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὶς αἰτίες ποὺ αὐξάνουν ἢ μειώνουν τὴν τιμὴ τῶν πραγμάτων. Δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὴν σπανιότητα τῶν πραγμάτων. Καὶ ἡ ἀξία τῶν πραγμάτων εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη ὅταν συνδυάζεται ἡ σπανιότητα μετὰ τὴν ἀνάγκη. Ἀκόμα ὁμῶς δὲν ἔχουμε φθάσει σὲ μὴ γενικευμένη θεωρητικὴ ἀνάλυση ὅπου ὁ συνδυασμὸς σπανιότητας καὶ χρησιμότητας καθορίζει τὴν τιμὴ. Παραθέτει ἀπλὰ παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν τιμὴ. Στις υπηρεσίες καὶ στὴν ἐργασία ἡ τιμὴ ἐπηρεάζεται «ἀπὸ τὸν κόπο ποὺ ἀπαιτεῖται καὶ τὴν δυσκολία ἐκτέλεσης, ἀπὸ τὴν ικανότητα ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἐπιτυχία τους, ἀπὸ τὴν χρησιμότητά τους, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὐτῶν ποὺ τὶς χρησιμοποιοῦν, ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ασκοῦν ἢ μποροῦν νὰ ασκήσουν τὸ ἐπάγγελμα, τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἐπαγγέλματος, τὴν ἐλευθερία ἀσκήσῃς του» κ.λπ. (§ 6). Πιο κάτω, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἐσωτερικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος, τὸ συνδέει μετὰ τὴν ἀξία τῆς γῆς καὶ τὸν μισθὸ τοῦ ἐργάτη. Ἡ περιπτώσιολογία τοῦ Pufendorf εἶναι πρᾶγματι ἐντυπωσιακὴ. Ἡ ἐυρυμάθειά του τοῦ ἐπιτρέπει νὰ προσθέτει ὅλους τοὺς παράγοντες ποὺ κατὰ καιροῦς ἔχουν ἀναφερθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους κλασικούς καὶ τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας, τὸν Grotius καὶ ὅλους τοὺς προλαλήσαντες νομικοὺς. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα, ἐνῶ ξεκινᾷ μετὰ ἕνα φιλοσοφικὸ αἴτημα ἀριστοτέλειας προέλευσης, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιλύσει τὸν γρίφο τῆς ἀξίας.

Ὁ Pufendorf ἀσχετῶς ἐπιρροή στὸν σκωτικὸ διαφωτισμὸ μέσα ἀπὸ τὸν Gershom Carmichael (c. 1672-1729), τὸν ἰδρυτὴ τῆς σκωτικῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς καὶ πρῶτο καθηγητὴ ἠθικῆς φιλοσοφίας στὸ πανεπιστήμιο τῆς Γλασκώβης. Ὁ Carmichael ἐκδίδει τὸ *De officio* τοῦ Pufendorf μετὰ σχόλια δικὰ του τὰ ὁποῖα στὴν συνέχεια ἀποτελοῦν τὴν βάση τῶν ἐργῶν τοῦ Francis Hutcheson (1694-1746), ὁ ὁποῖος τὸν διαδέχθηκε στὴν ἔδρα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας.⁷⁵ Ὁ Hutcheson γράφει τὸ 1742 τὸ *Philosophiae moralis institutio compendiaris*, τὸ ὁποῖο μεταφράζεται τὸ 1747 ὡς *A Short Introduction to Moral Philosophy*, καὶ τὸ 1755 ἐκδίδεται μετὰ θάνατον τὸ *A System of Moral Philosophy*.⁷⁶ Ὁ Hutcheson, ὅπως ἀναφέρει στὸν πρόλογο πρὸς τοὺς φοιτητὲς στὸ *Short Introduction* (σ. V) ἔχει βασίσει τὸ ἔργο του στὸν Κινέρωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, καὶ στὸ *De officio* τοῦ Pufendorf, εἰδικότερα δε στὴν ἔκδοση τοῦ Carmichael γιὰ τὴν ὁποία γράφει ὅτι «οἱ σημειώσεις του ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο». Εἶναι ἀριστοτέλειος ὡς πρὸς τὴν χρῆση τοῦ ὅρου «οἰκονομική»: *Oeconomicks treat of the rights and obligations in a family* (1753, iii.1, σ. 243)· χωρίζει δε τὰ οἰκονομικὰ σὲ τρεῖς κατηγορίες, concerning marriage, the duties of parents and children καὶ of masters and servants, μὴ διάκριση ποὺ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν ἀριστοτέλεια διάκριση τῆς οἰκονομικῆς ποὺ γίνεται στὰ *Πολιτικά*.⁷⁷ Στὸν Hutcheson τὰ πράγματα εἶναι πιο ξεκαθαρισμένα ἀπὸ τὸν Pufendorf καὶ ἡ τιμὴ ἢ ἡ ἀξία τῶν πραγμάτων ἀποδίδεται στὴν ικανότητά τους νὰ εἶναι χρήσιμα ἢ νὰ δίνουν εὐχαρίστηση (pleasure, voluptas) στὴ ζωὴ καὶ ἐξαρτάται, ἀφενὸς, ἀπὸ τὴν ζήτηση (demand) γιὰ αὐτὰ καὶ, αφετέρου, ἀπὸ τὴν *δυσκολία* (difficulty) ἀπόκτησῃς τους.⁷⁸ Στὸ λατινικὸ πρῶτότυπο (1742), μάλιστα, ἡ «ζήτηση» ἀναφέρεται ὡς *indigentia* ποὺ εἶναι ἡ τυπικὴ μετάφραση τῆς ἀρι-

στοτέλειας «χρείας». Η ζήτηση είναι ανάλογη με τον αριθμό αυτών που επιθυμούν τα αγαθά και την ανάγκη που έχουν για αυτά, ενώ η δυσκολία απόκτησης εξαρτάται από αν ο αριθμός των αγαθών είναι μικρός (*materiae penuria*), από τον κόπο (*toil, acquirendi labore*) και την ευστροφία (*ingenuity*) που απαιτείται για την παραγωγή τους, και από το επίπεδο ζωής που τα έθιμα της χώρας απαιτούν να έχουν αυτοί που τα παράγουν. Άρα και στον Hutcheson υπάρχει μια έννοια εργασίας ποσοτικής, ποιοτικής και κοινωνικής που συνδυάζεται με την σπανιότητα «δπερ οικοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τσσαδι ὑποδήματα πρὸς οίκιαν». Οι ίδιοι παράγοντες αναφέρονται και στον Pufendorf αλλά τώρα ο Hutcheson έχει αφαιρέσει την υπόλοιπη περιπτώσιολογία και έχει κρατήσει τα βασικά στοιχεία της ανάλυσης.

ΤΑ *ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΛΑ* ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Στα μέσα του 18ου αιώνα αρχίζει να διαμορφώνεται στα σπάργανα μια θεωρία που βασίζει τον καθορισμό της αξίας πάνω στην αξία χρήσης των αγαθών, χωρίς όμως να αγνοεί τον ρόλο της εργασίας. Η θεωρία αυτή μετεξελίσσεται, αφενός, στην κλασική πολιτική οικονομία, όταν ο Adam Smith ανεξαρτητοποιείται από τον Hutcheson και, αφετέρου, σε προσπάθειες για μια υποκειμενική θεωρία της αξίας, οι οποίες τελεσφορούν μόνο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με τον Gossen και την μαρτζινλιστική επανάσταση. Υπάρχουν όμως δυο σημαντικοί πρόδρομοι της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας στα μέσα του 18ου αιώνα, οι οποίοι συστηματοποιούν την υποκειμενική θεωρία της αξίας χωρίς όμως να καταφέρνουν να την φέρουν στο σημείο εκείνο που θα χρησιμεύσει ως βάση για μια γενικά αποδεκτή θεωρία της αξίας. Αναφέρομαι στους Ferdinando Galiani και Anne-Robert-Jacques Turgot.

A) Ferdinando Galiani

Ο Ferdinando Galiani (1728-1787) αποτελεί την σημαντικότερη μορφή του νεαπολιτάνικου διαφωτισμού. Σε ηλικία 22 ετών γράφει το *Περί χρήματος*.⁷⁹ Ο Galiani αναφέρεται ρητά στον Αριστοτέλη και μάλιστα στο πέμπτο βιβλίο των *ΗΝ*.⁸⁰ Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου παραθέτει τους στίχους *ΗΝ* 1133a 29-31 στα ελληνικά και στην λατινική τους μετάφραση⁸¹ και κάνει αντίστοιχη αναφορά στα *Πολιτικά*. Χρησιμοποιεί όμως το χωρίο για να κατηγορήσει τον Αριστοτέλη, τους αριστοτέλειους θεολόγους και νομικούς, τον Davanzati, τον Locke και άλλους ότι θεωρούν ότι μόνο το χρήμα έχει αξία. Αντίθετα, γράφει, «όχι μόνο τα μέταλλα που αποτελούν το χρήμα, αλλά κάθε επίγειο πράγμα, χωρίς εξαίρεση, έχει την φυσική του αξία, η οποία προκύπτει από ορισμένες, γενικές και αμετάβλητες αρχές που ούτε το καπρίτσιο, ούτε ο νόμος, ούτε οι ηγεμόνες, ούτε τίποτε άλλο μπορεί να τις αλλάξει».

Η αξία των πραγμάτων καθορίζεται από την εκτίμηση που έχουν οι άνθρωποι για αυτά.

Μπορεί να πει κανείς ότι η εκτίμηση (*stima*) ή η αξία (*valore*) είναι μια ιδέα της αναλογίας μεταξύ της κατοχής ενός πράγματος και εκείνης ενός άλλου, στον νου ενός ανθρώπου [*è un'idea di proporzione tra il possesso d'una cosa, e quello d'un'altra nel concetto d'un uomo*: έμφραση του

Galiani, Ν.Θ.]. Όταν λέμε ότι δέκα μύδια σταριού αξίζουν όσο ένα βαρέλι κρασί, εκφράζουμε μία αναλογία ισότητας μεταξύ ενός πράγματος και ενός άλλου· διότι οι άνθρωποι, οι οποίοι προσέχουν πάντοτε να μην τους αφαιρέσουμε με απάτη την ευχαρίστησή τους, αλλάζουν το ένα πράγμα με ένα άλλο· διότι στην ισότητα τίποτε δεν χάνεται, τίποτε δεν κερδίζεται.⁸²

Η ισότητα της ανταλλαγής διατηρείται στον Galiani, αλλά μετατίθεται από την συναλλαγή των ανθρώπων, εσωτερικεύεται και γίνεται υποκειμενική. Γίνεται σχέση ισοδύναμης ανταλλαγής των αγαθών στο μυαλό ενός ανθρώπου, στην πρόσληψη που έχει για αυτά. Ο Galiani όμως παραμένει στην σχέση μεταξύ *complacibilitas* (την οποία βαφτίζει *utilità*) και *raritas*.

Συνεχίζει:

Η αξία λοιπόν είναι ένας λόγος· και αυτός αποτελείται από δύο λόγους, τους οποίους ονομάζω χρησιμότητα και σπανιότητα. [...] Είναι προφανές, ότι ο αέρας και το νερό, που είναι χρησιμότερα στοιχεία στην ανθρώπινη ζωή, δεν έχουν αξία, γιατί τους λείπει η σπανιότητα: Ενώ αντίθετα ένα σακουλάκι με άμμο από τις ακτές της Ιαπωνίας, που θα ήταν σπάνιο, μα το οποίο δεν θα είχε καμία ιδιαίτερη χρησιμότητα, δεν θα είχε αξία.⁸³

Ο Galiani, πολύ πιο αναλυτικός από τον Davanzati, δεν μένει στην απλή σχέση χρησιμότητας-σπανιότητας. Αντίθετα κατηγορεί τον Davanzati ότι δεν μπόρεσε να λύσει το «παράδοξο της αξίας». Αναλύει περαιτέρω τις έννοιες της χρησιμότητας και της σπανιότητας. Η χρησιμότητα ορίζεται ως «η ικανότητα ενός πράγματος να παρέχει ανθρώπινη ευτυχία».⁸⁴ Την θεωρεί απαραίτητη για την εξήγηση της αξίας: «Αν η χρησιμότητα δεν εξαρτάται από βέβαιες αρχές, δεν μπορεί να υπάρξουν αρχές πάνω στις οποίες να βασισθούν οι τιμές των πραγμάτων». Η σπανιότητα ορίζεται ως «η αναλογία μεταξύ της ποσότητας ενός πράγματος και της χρήσης που του γίνεται». Η ποσότητα των πραγμάτων καθορίζεται με δύο τρόπους: Ο πρώτος αφορά την αφθονία με την οποία τα πράγματα βρίσκονται στην γη (ζώα, καρποί, ορυκτά, μέταλλα). Ο δεύτερος εξαρτάται από την εργασία (*fatica*), η οποία με την σειρά της καθορίζεται από τον αριθμό των εργατών, τον χρόνο και την ποιότητα της εργασίας. Έτσι επανεισάγει την έννοια της εργασίας στην αξία των αγαθών.⁸⁵

Ο Galiani κάνει μια πραγματικά σοβαρή προσπάθεια να αναλύσει το πώς καθορίζεται η αξία των αγαθών. Στο έργο του υπάρχουν παρατηρήσεις για την έννοια της μακροχρόνιας ισορροπίας, των επιδράσεων των μεταβολών της ζήτησης, του ανθρώπινου κεφαλαίου, του καθορισμού του χρόνου εργασίας και των μισθολογικών διαφορών. Αλλά τελικά δεν δίνει λύση, ούτε προχωρά σε μια αναλυτική θεωρία διαμόρφωσης των τιμών, αν και βρίσκεται πλησιέστερα από οποιονδήποτε άλλον μέχρι τότε. Τελικά, και αυτός βρίσκεται ανάμεσα σε μια υποκειμενική θεωρία που προσδιορίζεται από την ζήτηση και σε μία θεωρία που προσδιορίζεται από την εργασία. Οι ιστορικοί της οικονομικής σκέψης τον εντάσσουν τόσο στους προδρόμους της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας, όσο και στους προδρόμους της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

B) *Anne-Robert-Jacques Turgot*

Η ανάλυση του Galiani αποτελεί την βάση της ανάλυσης του Anne-Robert-Jacques Turgot (1727-1781). Ο Turgot είναι ίσως ο σημαντικότερος Γάλλος οικονομολόγος του 18ου αιώνα. Αποτελεί την γέφυρα μεταξύ των φυσιοκρατών και της πολιτικής οικονομίας του 19ου αιώνα.⁸⁶ Πολυμαθέστατος, με γνώση των κλασικών γλωσσών, κάνει σημαντικές συμβολές στην γλωσσολογία, στην φιλοσοφία της ιστορίας και στην μελέτη της κοινωνίας. Αναλαμβάνει «υπουργός οικονομικών» (contrôleur général) του Λουδοβίκου του ΙΣΤ' από το 1774 μέχρι το 1776. Το κυριότερο οικονομικό του έργο είναι το *Σκέψεις πάνω στον σχηματισμό και την διανομή του πλούτου*, το οποίο γράφτηκε το 1766.⁸⁷

Παρόλον ότι ο Turgot πουθενά δεν αναφέρει ρητά τον Αριστοτέλη, η ανάλυση του θυμίζει έντονα τα *ΗΝ*.⁸⁸ Ο Turgot υιοθετεί την φυσιοκρατική αντίληψη ότι ο καλλιεργητής της γης (laboureur) στον πρωταρχικό καταμερισμό της εργασίας καταλαμβάνει πρώτη θέση, η οποία δεν οφείλεται στην κοινωνική ιεραρχία (une primauté d'honneur ou de dignité) αλλά σε μια φυσική αναγκαιότητα (*nécessité physique* υπογράμμιση του Turgot).

Ο καλλιεργητής της γης μπορεί –γενικά μιλώντας– να επιβιώσει χωρίς την εργασία των άλλων εργατών, αλλά κανένας εργάτης δεν μπορεί να εργασθεί αν ο καλλιεργητής της γης δεν του δώσει τα αναγκαία προς το ζην. Σε αυτή την κυκλοφορία, η οποία, μέσω της αμοιβαίας ανταλλαγής των αναγκών, κάνει τους ανθρώπους αναγκαίους τον έναν στον άλλο και αποτελεί τον συνεκτικό δεσμό της κοινωνίας (par l'échange réciproque des besoins, rend les hommes nécessaires les uns aux autres & forme le lien de la société), είναι λοιπόν η εργασία του καλλιεργητή της γης που δίνει την πρώτη ώθηση. Αυτό που η εργασία του κάνει την γη να παράγει πέραν από τις προσωπικές του ανάγκες, αποτελεί το μοναδικό απόθεμα των μισθών που λαμβάνουν όλα τα άλλα μέλη της κοινωνία ως αντάλλαγμα της εργασίας τους. Αυτά, χρησιμοποιώντας την τιμή αυτής της ανταλλαγής για να αγοράσουν τα προϊόντα του καλλιεργητή, του αποδίδουν ακριβώς αυτό που έλαβαν (σ. 21-2, κεφ 5, έμφαση δική μου Ν.Θ.).

Η αριστοτέλεια έκφραση του αντιπεπονηθός, της χρείας και της έννοιας ότι το «τό αντιπεπονηθός σφεί τὰς πόλεις» είναι ευκρινής στο κείμενο αυτό. Τελικά όμως στην ανάλυση του Turgot όλοι οι άλλοι εργάτες –λόγω του ανταγωνισμού– αμείβονται μόνο με τα συμβατικώς αναγκαία προς το ζην, ενώ ο καλλιεργητής επειδή «δεν διαπραγματεύεται με την φύση» αμείβεται παραπάνω. Μόνο με την εξέλιξη της κοινωνίας και όταν δημιουργηθεί η ανισότητα στην ιδιοκτησία της γης, ο ιδιοκτήτης μπορεί να προσλάβει άτομα να καλλιεργούν την γη (μισθωτά ή επίμορτα), που αμείβονται με το συμβατικό επίπεδο διαβίωσης. Η ανταλλαγή μεταξύ ατόμων δεν προσθέτει αξία.

Το πώς γίνεται η ανταλλαγή μεταξύ ατόμων φαίνεται από την ανάλυσή που κάνει για το εμπόριο (σ. 32-44):

Η αμοιβαία ανάγκη (besoin réciproque) εισήγαγε την ανταλλαγή αυτού που κάποιος έχει με αυτό που δεν έχει. Ανταλλάσσει ένα αγαθό με ένα άλλο, αγαθά με εργασία. Κατά την ανταλλαγή πρέπει τα δύο μέρη να πεισθούν για την ποιότητα και την ποσότητα των αγαθών που ανταλλάσσονται. Σε αυτή την συμφωνία είναι φυσικό ότι το κάθε μέρος επιθυμεί να πάρει όσο περισσότερο μπορεί και να δώσει όσο λιγότερο γίνεται και ότι και οι δυο είναι εξίσου κύριοι αυτών που δίνουν για ανταλλαγή. Εναπόκειται στο κάθε μέρος να ισορροπήσει το δέσιμο που έχει με το αγαθό που προσφέρει με την επιθυμία που

έχει για το αγαθό που πρόκειται να λάβει, και να προσδιορίσει συνεπώς την ποσότητα των ανταλλασσομένων πραγμάτων. Αν δεν υπάρχει συμφωνία, πρέπει να την προσεγγίσουν υποχωρώντας λίγο ο καθένας, προσφέροντας περισσότερο και μένοντας ικανοποιημένος με λιγότερα (σ. 32-3).

Υπάρχει πάλι η αμοιβαία χρεία. Ο καθένας ανταλλάσσει εμπορεύματα και εργασία ανάλογα με το πόσο εκτιμά το εμπόρευμα του άλλου και το δικό του. Γίνεται μια διαπραγμάτευση κατά την οποία ο καθένας προσπαθεί να κερδίσει όσο περισσότερο μπορεί από τον άλλο, και μετά από την οποία προκύπτει μια σχέση ανταλλαγής. Ο Turgot όμως δηλώνει ότι αυτή η σχέση ανταλλαγής είναι διαφορετική ανάμεσα σε διαφορετικά ζεύγη συναλλασσομένων. Σε μία περίπτωση ανταλλάσσεται ένα μόδιο (boisseau) σταριού με έξι χοείς (pintes) κρασιού, ενώ σε μία άλλη περίπτωση ένα μόδιο με οχτώ χοείς και σε μια άλλη για τέσσερις. Καμία όμως από τις τρεις σχέσεις ανταλλαγής δεν αποτελεί την πραγματική τιμή ενός μοδίου σταριού: «Όταν θεωρούμε κάθε ανταλλαγή ξεχωριστή και μεμονωμένη, η αξία κάθε πράγματος δεν αποτελεί παρά την ανάγκη ή την επιθυμία και του μέσου όρου των συναλλασσομένων ισορροπώντας την μία πλευρά με την άλλη, και δεν καθορίζεται παρά μόνο σύμφωνα με την βούλησή τους» (σ. 34-5).

Η ανάλυση τώρα προχωρά σε μία οικονομία αγοράς όπου συνυπάρχουν πολλά άτομα που είναι διατεθειμένα να ανταλλάξουν σιτάρι με κρασί. Η ανταλλαγή πλέον δεν είναι διμερής και αυτοί που προσφέρουν σιτάρι ανταγωνίζονται μεταξύ τους, το ίδιο και αυτοί που προσφέρουν κρασί:

Η αξία του σταριού και του κρασιού δεν αποτελεί πλέον το αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ δύο ατόμων σε σχέση με τις αμοιβαίες ανάγκες τους και τις ικανότητές τους (à leurs besoins & à leurs facultés réciproques): καθορίζεται από την ισορροπία (balance) των αναγκών και των ικανοτήτων της ολότητας των πωλητών σταριού σε σχέση με την ολότητα των πωλητών κρασιού. [...] Η μέση τιμή (prix moyen) μεταξύ των διαφορετικών προσφορών και των διαφορετικών ζητήσεων θα αποτελέσει την τρέχουσα τιμή με την οποία θα συμμορφωθούν όλοι οι αγοραστές και πωλητές στις ανταλλαγές τους [...] μέχρις ότου η μείωση της ζήτησης ή της προσφοράς θα οδηγήσει στην μεταβολή αυτής της αποτίμησης (évaluation) (σ. 36).

Ξεινώνοντας από την αριστοτέλεια έκφραση έχουμε πλέον μια ειδική ερμηνεία. Η χρεία συνεχίζει μεν τα άτομα αλλά ισορροπώντας πλέον στο *επίπεδο της αγοράς* τις ανάγκες με τις ικανότητές τους. Η «κατά διάμετρον σύζευξις» γεωργού και σκυτοτόμου ενοποιείται μέσα από μία αγορά που φέρνει σε ισορροπία τις επιμέρους συζεύξεις σε μια ενιαία τιμή των αγαθών η οποία μπορεί πλέον να μεταβάλλεται. Η σχέση ανταλλαγής ξεινιά από την ατομική υποκειμενική χρεία αλλά καθορίζεται πλέον μέσα στην αγορά του ανταγωνισμού. Ο Turgot προτείνει αναλυτικό μηχανισμό μέσα από τον οποίο ενοποιείται η τιμή και όχι μια απροσδιόριστη *communis aestimatio*. Βρίσκεται πλέον πλησιέστερα στον Jevons και τον Edgeworth⁸⁹ από ό,τι στους σχολαστικούς και τον Αριστοτέλη. Είναι η αγορά που ισορροπεί (balance) τους μεν με τους δε. Ο τρόπος που συνεχίζει η χρεία έχει περάσει πλέον σε μια οικονομία της αγοράς. Η σχέση του με τον αρχαίο φιλόσοφο εξακολουθεί να διατηρείται στην ανάλυση του κοινού μέτρου όταν αναφέρει ότι κάθε αγαθό μπορεί να λειτουργήσει ως κοινό μέτρο συγκρίνοντας την σχετική τιμή του με αυτή των άλλων. Κάποια αγαθά όμως –όπως ο χρυσός και ο άργυ-

ρος— επειδή η ποιότητά τους είναι περισσότερο ελέγξιμη, είναι πλέον αποδεκτά και ευκολότερο να μεταφερθούν και αποθηκευθούν, άρα είναι καταλληλότερα για νομίσματα από άλλα. Βρίσκουμε εδώ την επιβεβαίωση της παρατήρησης του Schumpeter (1954, σ. 63) ότι η νομισματική θεωρία του Αριστοτέλους διατηρήθηκε μέχρι τον 19ο αιώνα.⁹⁰

Ο Turgot όμως δεν έχει απαντήσει στο ερώτημα, πώς καθορίζεται η τιμή. Στο φυσιοκρατικό δόγμα «το εμπόριο δεν αποτελεί παρά ανταλλαγή αξίας με ίση αξία, και σε σχέση με αυτές τις αξίες οι συναλλασσόμενοι δεν έχουν ούτε κέρδος, ούτε ζημιά».⁹¹ Ενώ μεν γίνεται αποδεκτό ότι για να γίνει μια συναλλαγή και τα δύο μέρη πρέπει να είναι ωφελημένα, από πλευράς αξιών η ανταλλαγή παραμένει ισοδύναμη. Την απάντηση στο ερώτημα επιχειρεί ο Turgot σε ένα αδημοσίευτο εν ζωή δοκίμιο του με τίτλο «Valeurs et Monnaies» που γράφτηκε γύρω στο 1769.⁹²

Στο άρθρο αυτό ο Turgot ξεκινά την ανάλυση της αξίας από τον απομονωμένο άνθρωπο (homme isolé) χωρίς επαφή με άλλους ανθρώπους. Τρία πράγματα καθορίζουν στην κατάσταση αυτή την αξία ενός πράγματος. Πρώτον, ο άνθρωπος συγκρίνει μεταξύ τους τις ανάγκες του και τις ταξινομεί σύμφωνα με μία τάξη αναγκαιότητας και χρησιμότητας (à l'ordre de nécessité et d'utilité, σ. 85). Δεύτερον, η ικανότητα (excellence) των πραγμάτων να ικανοποιήσουν κάθε ανάγκη ή επιθυμία. Τρίτον, η δυσκολία (difficulté) του να προμηθευτεί κάθε αγαθό, δηλαδή η σπανιότητά του (rareté). Αυτοί οι τρεις παράγοντες καθορίζουν αυτό που αποκαλεί ο Turgot «εκτιμητική αξία» (valeur estimative), διότι αποτελεί τον βαθμό εκτίμησης που ο άνθρωπος προσδίδει στα διάφορα αντικείμενα των επιθυμιών του (le degré d'estime que l'homme attache aux différents objets de ses desirs). Ο άνθρωπος έχει ένα άθροισμα αναγκών (une somme de besoins) το οποίο προσπαθεί να ικανοποιήσει με δεδομένο το σύνολο των δυνάμεων (forces) και των ικανοτήτων του (facultés). Κάθε αντικείμενο του στοιχίζει σε κόυραση και χρόνο και πρέπει να επιμερίσει την ικανοποίησή του ανάλογα με τις δυνάμεις και τις ικανότητές του. Η τιμή (prix) του κάθε αντικειμένου είναι η απασχόληση των δυνάμεών του. «Για τον απομονωμένο άνθρωπο, η εκτιμητική αξία ενός αντικειμένου, είναι ακριβώς το μερίδιο του συνόλου των ικανοτήτων του που ανταποκρίνεται στην επιθυμία αυτού του αντικειμένου, ή αυτού που θα χρησιμοποιήσει για να την ικανοποιήσει».⁹³

Στην συνέχεια ο Turgot εισάγει δύο ανθρώπους οι οποίοι ανταλλάσσουν δύο αγαθά—καλαμπόκι και ξύλα (στο παράδειγμά του)— μεταξύ τους. Γίνεται διαπραγμάτευση και συμφωνούν μία σχέση ανταλλαγής αλλά τελικά και οι δύο κερδίζουν από την συναλλαγή. Η εκτιμητική αξία είναι προσωπική για τον καθένα και έτσι αυτός που αλλάζει τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι με πέντε δεμάτια ξύλα, προτιμά το καλαμπόκι από τα ξύλα, ενώ από την άλλη μεριά προτιμά τα ξύλα από το καλαμπόκι, αλλιώς δεν θα γινόταν η ανταλλαγή:

Αυτή η υπεροχή της εκτιμητικής αξίας, που αποδίδει αυτός που αποικά ένα πράγμα στο πράγμα που απέκτησε σε σχέση με το πράγμα που παρέδωσε, είναι ουσιαστική στην ανταλλαγή, διότι αποτελεί το μοναδικό της κίνητρο. Ο καθένας θα παρέμενε όπως ήταν αν δεν είχε ένα συμφέρον, ένα προσωπικό κέρδος για να ανταλλάξει, αν σε σχέση με τον εαυτό του, δεν εκτιμούσε ότι θα έπαιρνε περισσότερο από όσο έδινε (σ. 90).

Η φράση αυτή είναι κλειδί, διότι μας μεταθέτει από μία ανταλλαγή ισοδυνάμων σε μία ανταλλαγή στην οποία ο κάθε ένας κερδίζει κάτι από την ανταλλαγή.⁹⁴ Όπως παρατηρεί ο Georgescu-Roegen⁹⁵ αυτή είναι η πρώτη πραγματική απόκλιση στην ιστορία της οικονομικής σκέψης από το αριστοτέλειο φυσικαλιστικό δόγμα του Βιβλίου Ε των *ΗΝ*, ότι σε μια «πραγματική ανταλλαγή οι συναλλασσόμενοι δεν πρέπει να κερδίζουν αξία· ο καθένας πρέπει να λαμβάνει την ίδια αξία (ή την ίδια ενσωματωμένη εργασία) με αυτήν που παρέδωσε». Παρατηρεί δε ότι «παρά ταύτα ο Turgot δεν μπορούσε να απελευθερωθεί εντελώς από την αριστοτέλεια παράδοση, διότι συνέχισε λέγοντας ότι “αυτή η διαφορά στην εκτιμητική αξία είναι αμοιβαία και ακριβώς ίση για κάθε μέρος.” Σε μία δίκαια ανταλλαγή ο κάθε ένας κερδίζει, αλλά κανένα μέρος δεν κερδίζει περισσότερο από το άλλο». Πράγματι ο Turgot συνεχίζει ως εξής:

Αλλά αυτή η διαφορά στην εκτιμητική αξία είναι αμοιβαία (*réciproque*) και ακριβώς ίση από κάθε πλευρά· διότι, αν δεν ήταν ίση, ο ένας από τους δύο θα επιθυμούσε λιγότερο την ανταλλαγή και θα έσπρωχνε τον άλλο να πλησιάσει την τιμή του με μια καλύτερη προσφορά. Είναι λοιπόν πάντοτε αυστηρά αληθές ότι ο καθένας *δίνει ίση αξία* για να λάβει *ίση αξία*. Αν κάποιος δίνει τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι για πέντε δεμάτια ζύλα, δίνει επίσης πέντε δεμάτια ζύλα για τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι, και, συνεπώς, τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι *είναι ισοδύναμες* (équivalent) [έχουν ίση αξία, Ν.Θ.] στην συγκεκριμένη ανταλλαγή, με πέντε δεμάτια ζύλα. Αυτά τα δύο πράγματα έχουν λοιπόν μία ίση *ανταλλάξιμη αξία* (*une valeur échangeable égale*) (σ. 91).

Ο Georgescu-Roegen έχει δίκαιο όταν γράφει ότι ο Turgot δεν απελευθερώθηκε από την αριστοτέλεια παράδοση. Μάλιστα, ο Turgot φθάνει στο σημείο να σημειώσει ότι η ισότητα της ανταλλάξιμης αξίας αποτελεί προϋπόθεση της ανταλλαγής (*c'est précisément que cette valeur échangeable dont l'égalité est la condition nécessaire d'un échange libre*, σ. 91). Εκεί που ο Edgeworth βλέπει απροσδιοριστία και θεωρεί ότι μεταξύ των δύο αρχικών σημείων από τα οποία ξεκινούν τα μέρη υπάρχει «κρίσιμος ξις και ταραχή».⁹⁶ Ο Turgot βλέπει ακριβή μαθηματική λύση. Η αριστοτέλεια ισοδυναμία μετατίθεται σε μία επακριβή μοιρασιά των gains from trade.

Στον Turgot οι εκτιμητικές αξίες των δύο πλευρών παίρνουν στην ανταλλαγή μία μέση αξία η οποία είναι η αξία αποτίμησης (*valeur appréciative*) η οποία λειτουργεί ως ανταλλάξιμη αξία. Η αξία αποτίμησης αποτελεί τον μέσο όρο των εκτιμητικών αξιών τις οποίες γνωρίζει για τον εαυτό του και μόνο κάθε μέρος. Όπως και στα *Réflexions*, και εδώ ο Turgot προσθέτει και άλλους δύο συναλλασσόμενους, από έναν για κάθε αγαθό, για να προκύψει μια νέα αξία αποτίμησης εφόσον υπάρχει μια κοινή τιμή για όλους. Ισχύει, δηλαδή, αυτό που ο Jevons θα αποκαλέσει αργότερα «νόμο αδιαφορίας» (*law of indifference*), δηλαδή της ενιαίας τιμής.⁹⁷ Όταν οι συναλλασσόμενοι γίνουν περισσότεροι έχουμε πάλι μια νέα μέση αξία εκτίμησης.

Το τελικό όμως, καθαρά αριστοτέλειο, χαρακτηριστικό στην ανάλυση του Turgot είναι η κατάληξη για το μέτρο της αξίας. Συζητώντας την διαφορά μεταξύ τιμής και αξίας λει ότι «η τιμή είναι το πράγμα που δίνουμε σε ανταλλαγή ενός άλλου» (σ. 94). Αντίθετα, την αξία δεν μπορούμε να την υπολογίσουμε (*l'impossibilité d'énoncer la valeur en elle-même*). Συνεχίζει:

Πώς μπορούμε να βρούμε, στην πραγματικότητα, την έκφραση ενός λόγου της οποίας ο πρώτος όρος, ο αριθμητής, η βασική μονάδα, είναι ένα πράγμα μη αποτιμήσιμο, και το οποίο το γνωρίζουμε με τον πιο ασαφή τρόπο; Πώς μπορούμε να πούμε ότι η αξία ενός πράγματος αντιστοιχεί στο ένα διακοσιστό των ικανοτήτων του ανθρώπου και σε ποιες ικανότητες αναφερόμαστε; [...] Και ποιος μίτος μπορεί να μας οδηγήσει σε ένα τέτοιο λαβύρινθο υπολογισμών (*labyrinthe de calculs*), των οποίων όλα τα στοιχεία είναι απροσδιόριστα; Είναι λοιπόν αδύνατο να εκφράσουμε την αξία καθαυτή και το μόνο που μπορεί να πει ως προς αυτό η ανθρώπινη γλώσσα είναι ότι η αξία ενός πράγματος είναι ίση με την αξία ενός άλλου. Το συμφέρον που αποτιμάται ή γίνεται αισθητό από δύο ανθρώπους, εγκυθιδρύει αυτήν την εξίσωση σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση, χωρίς κανείς να διανοείται να αθροίσει τις ικανότητες του ανθρώπου για να συγκρίνει το σύνολο με κάθε αντικείμενο της ανάγκης. Το συμφέρον πάντοτε καθορίζει το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρισης· αλλά η ίδια ούτε γίνεται, ούτε μπορεί να γίνει.

Ο μόνος τρόπος να εκφράσουμε την αξία είναι λοιπόν, όπως είπαμε, να πούμε ότι ένα πράγμα είναι ίσο με ένα άλλο σε αξία. [...] Η αξία δεν έχει άλλο μέτρο από την αξία· και μετράει κανείς τις αξίες συγκρίνοντας τις με αξίες, όπως μετράει κανείς τα μήκη χρησιμοποιώντας μήκη· και στο ένα και στο άλλο μέτρο σύγκρισης δεν υπάρχει κάποια *βασική μονάδα* που δίνεται από την φύση· δεν είναι παρά μια *αυθαίρετη μονάδα* κατά σύμβαση (*il n'y a point d'unité fondamentale donnée par la nature; il n'y a qu'une unité arbitraire et de convention*) (σ. 94-5).

Δύο χιλιετίες πριν ο Σταγειρίτης έγραφε (HN 1133b 18-9):

τῆμέν οὖν ἀληθείᾳδύνατον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρεῖαν ἐνδέχεται ἰκανῶς. ἔν δὴ τι δεῖ εἶναι, τοῦτο δ' ἐξ ὑποθέσεως· διὸ νόμισμα καλεῖται· τοῦτο γὰρ πάντα ποιεῖ σύμμετρα· μετρεῖται γὰρ πάντα νομίσματι.

ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η ανάλυση του Turgot ήταν η τελευταία σημαντική συνεισφορά σε μια υποκειμενιστική αντιμετώπιση της θεωρίας της αξίας πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Ο Smith διαδέχεται τον Hutcheson στην έδρα της ηθικής φιλοσοφίας στην Γλασκόβη και η επιρροή του τελευταίου και του Pufendorf είναι ιδιαίτερα εμφανής στο έργο του Smith. Ήδη όμως από τις *Lectures on Jurisprudence (LJ)* του 1763⁹⁸ φαίνεται ότι ο Smith ξεπέρασε την συλλογιστική που ξεκινούσε από τους σχολαστικούς και κατέληγε στο Hutcheson. Η δυσκολία απόκτησης και η ζήτηση εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά επηρεάζουν μόνο την αγοραία τιμή των αγαθών. Ο Smith διακρίνει μεταξύ φυσικής και αγοραίας τιμής των αγαθών (*LJ vi. 67*).⁹⁹ Την αγοραία επηρεάζουν «1ον, η ζήτηση ή η ανάγκη για [το αγαθό] (είτε πραγματική είτε από καπρίτσιο), 2ον, η αφθονία του σε σχέση με την ζήτηση· και 3ον, ο πλούτος της ζήτησης, ή αυτών που το ζητούν». (*LJ vi. 70*). Ενώ αντίθετα η φυσική τιμή είναι αυτή που κάνει κάποιον να ασχοληθεί με ένα συγκεκριμένο επάγγελμα (*LJ vi. 67*). Η έννοια της χρησιμότητας (*utility*) εγκυθαιλείται στην οικονομική ανάλυση, αν και έχει δώσει κάποια από τα πιο όμορφα κεφάλαια του *Theory of*

Moral Sentiments (TMS).¹⁰⁰ Στον *Πλούτο των εθνών* (WN) ¹⁰¹ (I. IV. 13) η αναφορά στην χρησιμότητα γίνεται για να διαφοροποιήσει μεταξύ «αξίας χρήσης» (value in use) και «ανταλλακτικής αξίας» (value in exchange) και να εγκαταλειφθεί η έννοια της αξίας χρήσης. Σκοπός της έρευνάς του είναι πλέον να δείξει «ποίο είναι το πραγματικό μέτρο αυτής της ανταλλάξιμης αξίας» (what is the real measure of this exchangeable value, I. IV. 14). Πόσο όμως η ανάλυση του Smith βασίζεται στα HN;

Ο ίδιος ο Smith είναι οικείος με το έργο του Αριστοτέλους.¹⁰² Αναφέρεται ρητά, π.χ., στο έβδομο μέρος του *Theory of Moral Sentiments* στα HN όταν εξετάζει την έννοια της δικαιοσύνης και την έννοια της μεσότητας.¹⁰³ Στην οικονομική του ανάλυση, ενώ οι αναφορές στον Αριστοτέλη είναι απλά εγκυκλοπαιδικές κινείται μέσα στο πλαίσιο του χωρίου των HN. Η ανάλυση του Smith βασίζεται στο ότι μία κοινωνία δεν απαιτεί την αγαθή προαίρεση για να λειτουργήσει.¹⁰⁴ Στην TMS (II. II. 16) γράφει: Society may subsist among different men, as among different merchants, from a sense of its utility, without any mutual love or affection; and though no man in it should owe any obligation, or be bound in gratitude to any other, it may still be upheld by a mercenary exchange of good offices according to an agreed valuation. Πρβλ το HN 1132b 31-2: «ἐν μὲν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ τοιοῦτον δίκαιον, τὸ ἀντιπεπονηθός. [...] τῶν ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἢ πόλις».

Επιπλέον η σαφής διάκριση μεταξύ ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης, που παραπέμπει στην διττή χρήση των αγαθών στα *Πολιτικά*,¹⁰⁵ του επιτρέπει να διατηρήσει την έννοια της ισοδυναμίας της ανταλλαγής μέσα από την εργασιακή θεωρία της αξίας. Έτσι διατηρεί την αριστοτέλεια ιδιότητα στην ανταλλαγή, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί την αντί-μερικαντιστική αντίληψη ότι κατά την ανταλλαγή και τα δύο μέρη βγαίνουν κερδισμένα.¹⁰⁶ Πράγματι, στην σφαίρα της ανταλλαγής η μη ισοδυναμία των ανταλλασσομένων αγαθών με κέρδη και για τα δύο μέρη προϋποθέτει μια υποκειμενική θεωρία της αξίας.

Μπορεί όμως να δει κανείς και πιο στενές συγγένειες με το χωρίο των HN στο έργο του Smith. Παράδειγμα στο πέμπτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου (WN I. V. 4) του *Πλούτου των εθνών*, ο Smith αφού έχει εισαγάγει την έννοια της πραγματικής τιμής εξετάζει τον τρόπο με τον οποίον εξισώνονται τα διάφορα είδη εργασίας. Είναι το πρόβλημα που στην μαρξιστική πολιτική οικονομία ονομάστηκε «πρόβλημα της αναγωγής» (Reduktionsproblem). Ο Smith αναφέρει ότι αν και η

εργασία αποτελεί το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας κάθε εμπορεύματος, η αξία του δεν εκτιμάται συνήθως μέσω αυτής. Συχνά είναι δύσκολο να βεβαιώσουμε την αναλογία μεταξύ δύο διαφορετικών ποσοτήτων εργασίας. Η αναλογία αυτή δεν προσδιορίζεται μόνο από τον χρόνο που αναλώθηκε σε δύο διαφορετικά είδη εργασίας. Πρέπει επίσης να συνυπολογιστούν οι διαφορετικοί βαθμοί καταπόνησης που προκλήθηκε και ευστροφίας που ασκήθηκε (hardship endured, and of ingenuity exercised) [...]. Δεν είναι όμως εύκολο να ορίσουμε κάποιο ακριβές μέτρο είτε της δυσκολίας είτε της ευστροφίας. Στην πραγματικότητα, κατά την ανταλλαγή διαφορετικών προϊόντων που προέρχονται από διαφορετικά είδη εργασίας, συνήθως γίνεται και για τα δύο μία αξιολόγηση. Ωστόσο η ρύθμιση αυτή γίνεται όχι μέσω κάποιου ακριβούς μέτρου, αλλά μέσω της διαπραγμάτευσης και της συνδιαλλαγής της αγοράς, σύμφωνα με εκείνο το είδος

χονδρικής ισότητας που παρ' όλων ότι δεν είναι ακριβές, είναι αρκετό για την διεκπεραίωση των καθημερινών δραστηριοτήτων (It is adjusted, however, not by any accurate measure, but by the higgling and bargaining of the market, according to that sort of rough equality which, though not exact, is sufficient for carrying on the business of common life).¹⁰⁷

Η τελευταία φράση παραπέμπει άμεσα στο χωρίο *HN* 1133b 13-5: «τῆμὲν οὖν ἀληθείᾳ δύναντον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἱκανῶς». Πράγματι, εκατὸ περίπου χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του *Πλούτου των εθνῶν*, ο Sir Alexander Grant¹⁰⁸ ερμηνεύει την χρεία ως «demand» or the higgling of the market, ενώ το «ἐνδέχεται ἱκανῶς» ἔχει την έννοια του «αρκεῖ στην πράξη» ἢ «εἶναι αρκετό για πρακτικούς λόγους». Ο Smith ὁμως προχωρεῖ περισσότερο ἀπὸ τον Αριστοτέλη. Ἐχει ἤδη σκιαγραφήσει, αναφερόμενος στην φυσική τιμὴ στις *LJ*, πῶς εξισώνονται μέσω της αγοράς οι διάφορες ποιότητες της εργασίας και στον *Πλούτο των εθνῶν* (*WN* I. X) δίνει διάφορους λόγους για τις μισθολογικές διαφορές. Εκεί βεβαίως χτίζει πάνω σε προηγούμενους ὅπως ο Galiani, ο Cantillon, ο Turgot και ο Hutcheson, ἀλλὰ το σχῆμα της εξίσωσης μέσα ἀπὸ την αγορά εἶναι δικό του. Δίνει πλέον ο ἴδιος μια ἀπάντηση στο πῶς «δεῖ οὖν λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκείνου ἔργον, καὶ αὐτὸν ἐκείνῳ μεταδιδόναι τὸ αὐτοῦ» (*HN* 1133a 8-10).¹⁰⁹ Οι ἀρχαιφρεῖς υποκειμενιστές δεν του το συγχώρησαν ποτέ αυτό.¹¹⁰

KARL MARX

Η κλασική πολιτική οικονομία τελειώνει με τον Karl Marx. Εκεί, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx ξεκινά την ἀνάλυσή του με τον Αριστοτέλη, για να τον αφήσει πίσω του. Το χωρίο του Marx εἶναι γνωστότατο.¹¹¹ Στην πραγματικότητα αποτελεί την πρώτη γνωριμία με τα *HN* ὅλων των οικονομολόγων που η εκπαίδευσή τους περιλάμβανε το ἔργο του Γερμανοῦ φιλόσοφου. Ο Marx ἀναλύει με τον Αριστοτέλη την ἰσοδύναμη μορφή των εμπορευμάτων, παραθέτοντας στα ἑλληνικά ἀποσπάσματα ἀπὸ τα *HN*. Ο Αριστοτέλης, κατὰ τον Marx, ἀντιλαμβάνεται ὅτι η ἐκφραση της χρηματικής μορφῆς της ἀξίας των εμπορευμάτων ἀποτελεῖ ἀπλὰ μια ἐξέλιξη της ἀπλῆς μορφῆς της ἀξίας ενός εμπορεύματος σε ὅρους ενός οποιουδήποτε ἄλλου εμπορεύματος. Δηλαδή ὅτι η ἐκφραση «κλῖναι πέντε ἀντὶ οἰκίας» δεν διαφέρει (διαφέρει γὰρ οὐδὲν) ἀπὸ την ἐκφραση «κλῖναι πέντε ἀντὶ [...] ὅσου αἱ πέντε κλῖναι». Και παραμένει στην δῆλωση της ἀδυναμίας του Αριστοτέλους να βρεῖ το κοινὸ μέτρο με το οποίο μετρῶνται τα εμπορεύματα. Το κείμενο κλειδί στον Αριστοτέλη για τον Marx εἶναι το *HN* 1133b 16-21: «οὔτε γὰρ ἂν μὴ οὔσης ἀλλαγῆς κοινωνία ἦν, οὔτ' ἀλλαγῆ ἰσότητος μὴ οὔσης, οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας. τῆμὲν οὖν ἀληθείᾳ δύναντον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἱκανῶς».

Και σχολιάζει:

Ο Αριστοτέλης μας λέει ο ἴδιος πὸς ἡ περαιτέρω ἀνάλυσή του ἀποτυγχάνει, δηλαδή στην ἔλλειψη της έννοιας της ἀξίας. Τι εἶναι αὐτὸ το ἴσον, δηλαδή, η κοινὴ ουσία, που

επιτρέπει να παρουσιαστεί η οικία ως προς την κλίση ως έκφραση της κλίσης; Κάτι τέτοιο δεν μπορεί «στην πραγματικότητα να υπάρξει», λέει ο Αριστοτέλης. Γιατί; Η οικία παρουσιάζεται, ως προς την κλίση, σε σχέση με ένα ίσο, στον βαθμό που και στα δύο, στην κλίση και στην οικία, παρουσιάζεται κάτι πραγματικά ίσο. Και αυτό είναι: η ανθρώπινη εργασία (σ. 74).¹¹²

Άρα λοιπόν ο Αριστοτέλης σταμάτησε εκεί που ξεκινά η κριτική της πολιτικής οικονομίας. Αλλά «η μεγαλοφυΐα του Αριστοτέλους λάμπει ακριβώς εκεί, στο ότι ανακάλυψε μια σχέση ισότητας στην έκφραση της αξίας των εμπορευμάτων. Μόνο το ιστορικό πλαίσιο της κοινωνίας, στην οποία ζούσε, τον εμπόδισε να ανακλύψει σε τι λοιπόν, *την ἄλληθεία*, συνίσταται αυτή η σχέση ισότητας».¹¹³

Ο Marx κρατάει από τον Αριστοτέλη μόνο την σχέση ισότητας της ανταλλαγής για να θεμελιώσει την αξία πάνω στην εργασία. Δεν αναφέρεται στην ανάλυση της χρείας από τον Αριστοτέλη, παρόλ το γεγονός ότι ο φιλόσοφος την αναφέρει ως κοινό μέτρο των ανταλλασσομένων αγαθών. Μένει στο τελικό συμπέρασμα του Αριστοτέλους, ότι δεν είναι φιλοσοφικά δυνατή η «συμμετρία» και αναφέρεται μόνο στο «πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἰκανῶς» (Notbehelf für das praktische Bedürfnis). Ο Marx βεβαίως δεν αγνοεί την αριστοτέλεια χρεία. Έχει όμως ήδη τελειώσει με την ανάλυση της αξίας χρήσης των εμπορευμάτων, αφού έχει αναφερθεί σε αυτήν δια μακρῶν στην αρχική ανάλυση των εμπορευμάτων. Ο Marx πράγματι διατηρεί από τον Αριστοτέλη την ισοδύναμη σχέση των εμπορευμάτων και αναγνωρίζει μόνο στο εμπόρευμα εργασία την ιδιότητα να παράγει υπεραξία στην σφαίρα της παραγωγής. Η μορφή της ισοδυναμίας διατηρείται μόνο στην σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, η οποία χαρακτηρίζεται από «Ελευθερία, Ισότητα και Bentham» (σ. 189).

Είναι όμως ο πλέον αριστοτέλειος από τους οικονομολόγους. Λειτουργεί ως εάν ο ίδιος ως Αριστοτέλης ζούσε σε μία καπιταλιστική κοινωνία. Αφενός η εργασία στον Marx ακολουθεί το αριστοτέλειο δόγμα των *ενεργειών*.¹¹⁴ Η εργασία που παράγει αξίες χρήσης έχει συγκεκριμένο τέλος. Αλλά ως συγκεκριμένη εργασία δεν μπορεί να λειτουργήσει ως μέτρο της αξίας. Ο Marx συγκροτεί την έννοια της αφηρημένης εργασίας η οποία εξισώνεται μέσα από την διαδικασία της ανταλλαγής.¹¹⁵ Όπως εξηγεί ο Rubín,¹¹⁶ το καθήκον της θεωρίας της αξίας στον Marx δεν καθιστά αναγκαίο

να αναζητήσουμε ένα πρακτικό μέτρο της αξίας το οποίο θα έκανε δυνατή την εξίσωση των προϊόντων της εργασίας στην αγορά. Αυτή η εξίσωση λαμβάνει χώρα στην πραγματικότητα κάθε μέρα στην διαδικασία της αγοραίας ανταλλαγής. Σε αυτή την διαδικασία, αυθόρμητα, προκύπτει ένα μέτρο της αξίας, δηλαδή το χρήμα, που είναι απαραίτητο για αυτή την εξίσωση. Αυτή η αγοραία ανταλλαγή δεν χρειάζεται κανενός είδους μέτρου από αυτά που σοφίζουν οι οικονομολόγοι. Το καθήκον της θεωρίας της αξίας είναι εντελώς διαφορετικό, δηλαδή να αντιληφθούμε και να εξηγήσουμε θεωρητικά την διαδικασία εξίσωσης των εμπορευμάτων που λαμβάνει χώρα καθημερινά στην αγορά, σε στενή σύνδεση με την εξίσωση και την διανομή της κοινωνικής εργασίας στην διαδικασία της παραγωγής.

Με τον Marx, όμως, κλείνει ο κύκλος της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ήδη από την δεκαετία του 1850 αναπτύσσεται ξανά η ιδέα της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας. Ο νεοκλασικός ωφελιμισμός έχει εξωτερικά κοινά χαρακτηριστικά με τον Αριστοτέλη. Ακόμα και η προταθείσα μετονομασία της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας σε *catallactics* έχει αποδοθεί σε αυτόν.¹¹⁷ Ορισμένοι οικονομολόγοι¹¹⁸ βλέπουν στους νεοκλασικούς μια συνέχεια των *HN*. Πράγματι η κεντρικότητα που αποκτά η ανταλλαγή σε αυτούς θα μπορούσε να θεωρηθεί αριστοτέλεια και η έννοια της χρησιμότητας μια μετεξέλιξη της χρείας. Στην πραγματικότητα όμως οι ίδιοι οι νεοκλασικοί δεν ένωσαν καμία συγγένεια προς τον αρχαίο φιλόσοφο. Ο Jevons καταλήγει το *Theory of Political Economy* με ένα κεφάλαιο που έχει τίτλο *The Noxious Influence of Authority*, όπου διαμαρτύρεται για τον σεβασμό στις αυθεντίες, ακόμα και «του John Stuart Mill, του Adam Smith ή του Αριστοτέλους» (σ. 276-7), ενώ ο Menger σε τόσα άλλα Αριστοτέλειος δεν παραλείπει να επισημαίνει το σφάλμα των *HN*.¹¹⁹ Ακόμα και ο Edgeworth με την εκπληκτική αρχαιομάθεια, και ο οποίος φλέγεται από την επιθυμία με την παραμικρή ευκαιρία να παρουσιάσει ένα αρχαίο χωρίο, στην ανάλυση του *catallactic molecule*, το πλησιέστερο που έρχεται στα *HN* είναι μια αναφορά¹²⁰ στην έννοια της μεσότητας ως πιθανής λύσης της απροσδιοριστίας της καμπύλης συμβολαίων. *Τῆμὲν οὖν ἀληθεῖα ἀδύνατον* η υποκειμενική θεώρηση της θεωρίας της αξίας από την οποία και τα δύο μέρη κερδίζουν να συμβιβαστεί με την έννοια της ισοδυναμίας της ανταλλαγής στον φιλόσοφο. Γι' αυτό οι νεοκλασικοί νοιώθουν απελευθερωμένοι από την κατάρα του Αριστοτέλους. Όπως γράφει ο von Mises:¹²¹

Μια βαθιά ριζωμένη πλάνη υποστήριζε ότι τα πράγματα και οι υπηρεσίες που ανταλλάσσονται είναι ίσης αξίας. Η αξία εθεωρείτο αντικειμενική, ως μία εγγενής ποιότητα των πραγμάτων και όχι απλά ως η έκφραση της προθυμίας των διαφόρων ανθρώπων να τα αποκτήσουν. [...] Αυτή η πλάνη εμπόδισε την προσέγγιση του Αριστοτέλους στα οικονομικά προβλήματα και, για σχεδόν δυο χιλιάδες χρόνια, το σκεπτικό όλων όσων θεωρούσαν τις γνώμες του Αριστοτέλους αυθεντία. Εξασθένησε σημαντικά τα θαυμαστά κατορθώματα των κλασικών οικονομολόγων και κατέστησε τα γραπτά των επιγόνων τους, ιδιαίτερα εκείνα του Marx και της μαρξιστικής σχολής, εντελώς ανώφελα. Η βάση των σύγχρονων οικονομικών είναι η επίγνωση ότι είναι ακριβώς η ανισότητα στην αξία που αποδίδεται στα ανταλλασσόμενα αντικείμενα αυτό το οποίο οδηγεί στην ανταλλαγή τους.

Πράγματι, τα *HN* μπορούν να αποτελέσουν την βάση μόνο μιας πραγματικής πολιτικής οικονομίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Galilei Galileo, *Dialogue concerning the two chief world systems-Ptolemaic and Copernican*, αγγλ. μτφρ. Stillman Drake, 2η έκδοση, University of California Press, Μπέρικλεϊ 1967, σ. 53-4. (1η έκδοση 1953). Αρχική έκδοση *Dialogo [...] sopra i due massimi sistemi del mondo, ptolemaico, e copernicano*, per Gio. Battista Landini, Φλωρεντία 1632.

2 Thomas Hobbes, *Leviathan* [1651], Richard Tuck (επ.), Cambridge UP, Κέμπριτζ 1991, σ. 461-2.

3 Κυρίως τα χωρία 1256a 1-58b 8 (A.8-10) των *Πολιτικών* και 1132b 20-34a 16 (E.5) των *ΗΝ*. Το *ΗΝ* Ε αποτελεί και μέρος των *Ηθικών Ευδημίων*. Τα *Οικονομικά* που υπάρχουν στον Bekker θεωρούνται μη γνήσιο έργο. Οι αναφορές στα έργα του Αριστοτέλους γίνονται με τον παραδοσιακό τρόπο, δηλαδή σελίδα-στήλη-γραμμή της έκδοσης του Immanuel Bekker (G. Reimer, Βερολίνο 1831). Χρησιμοποίησα το ελληνικό κείμενο του I. Bywater (1894) για τα *ΗΝ* και του W.D. Ross (1957) για τα *Πολιτικά*, των εκδόσεων της Οξφόρδης (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis).

4 Στα ψευδο-αριστοτέλεια *Οικονομικά* (1345b) αναφέρεται: «οικονομία δὲ εἴσι τέσσαρες, ὡς ἐν τύπῳ διελέσθαι, [...] βασιλική, σατραπική, πολιτική, ιδιωτική. τούτων δὲ μεγίστη μὲν καὶ ἀπλουστάτη ἡ βασιλική, [...] ποιικιλωτάτη δὲ καὶ ῥάσιτη ἡ πολιτική, ἐλαχίστη δὲ καὶ ποιικιλωτάτη ἡ ιδιωτική». Πιο κάτω (1346a) λέει για την *πολιτική οικονομία* «ταύτης δὲ κρατίστη μὲν πρόσοδος ἢ ἀπὸ τῶν ἰδίων ἐν τῇ χώρῳ γινομένων, εἴτα ἢ ἀπὸ τῶν ἐμπορίων καὶ διαγωγῶν, εἴτα ἢ ἀπὸ τῶν ἐγκυκλίων». Για τον ὄρο «πολιτική οικονομία», βλ. Ανδρέας Ανδρεάδης, *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας οικονομίας*, 2η έκδοση, Παπαδήμας, Αθήνα 1992 (1η 1928)· Kurt Singer, «*Oikonomia: An Inquiry into Beginnings of Economic Thought and Language*», *Kyklos*, τ. 11 (1958), σ. 29-57, και Edwin Cannan, «*A Review of Economic Theory*», P.S. King & Son, Λονδίνο 1929. Ο Έρασμος στην έκδοση των έργων του Αριστοτέλους (1531) αποδίδει τα *Οικονομικά* ως *de rebus domesticis*. Βλ. και το λήμμα του Jean-Jacques Rousseau, «Economic ou CEconomic» στην *Encyclopédie* (1755, τ. V, σ. 337g).

5 Βλ. F.D. Harvey, «Two Kinds of Equality», *Classica et Medievalia*, τ. 26 (1965), σ. 101-46.

6 Η ορολογία «κατά την αριθμητική αναλογία» είναι του Αριστοτέλους. Διευκρινίζει δε «τὸ δ' ἴσον ἐστὶ τῆς μείζονος καὶ ἐλάττονος κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν» (*ΗΝ* 1132a 29-30). Δηλαδή $\beta = (a + \gamma) / 2$. Στα δικά μας μαθηματικά, φυσικά, δεν πρόκειται για αναλογία.

7 Ερίζεται αν το αντιπεπονηθός είναι διαφορετικό δίκαιο από το διορθωτικό και το διανεμητικό, εφόσον ο Αριστοτέλης έχει ήδη αναφέρει ότι το διορθωτικό δίκαιο εφαρμόζεται στα εκούσια συναλλάγματα. Βλ. Lindsay Judson, «Aristotle on Fair Exchange», στο C.C.W. Taylor (επ.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1997, σ. 147-75.

8 M.I. Finley, «Aristotle and Economic Analysis», *Past and Present*, τ. 47, Μάιος 1970, σ. 3-25, στις σ. 7-8.

9 Στην φράση αυτή κάνει αναφορά και στα *Πολιτικά* (1261a 30-1): «διώπερ τὸ ἴσον τὸ ἀντιπεπονηθὸς σᾶξει τὰς πόλεις, ὥσπερ ἐν τοῖς ἠθικοῖς εἴρηται πρότερον».

10 Άλλη σύζηση σχετικά με το σχήμα αφορά στο αν τα a, β, γ, δ είναι σημεία ή πλευρές (βλ. Henry Jackson, *Περί δικαιοσύνης, The Fifth Book of the Nicomachean Ethics of Aristotle*, University Press, Κέμπριτζ 1879, σ. 94-6.

11 That this is not one of Aristotle's most transparent discussions is painfully apparent σχολιάζει ο Moses Finley, *ό.π.*, σ. 9, και ο Scott Meikle (*Aristotle's Economic Thought*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995, σ. 1) σημειώνει: The interpretation of them is now in a chaotic state.

12 Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford UP, Οξφόρδη 1954, σ. 57. Διαφορετική άποψη εκφράζει στο έργο του *Erbaben der Dogmen- und Methodengeschichte*, Mohr, Τυβίγγη 1912.

13 M.I. Finley, *ό.π.*, και λήμμα «Aristotle» στο Eatwell κ.ά., *ό.π.*, τ. 1, σ. 112-3. Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο Judson, *ό.π.*

14 Ο Murray N. Rothbard (*Economic Thought before Adam Smith*, τ. Ι, Edward Elgar, Cheltenham 1995, σ. 16) γράφει a prime example of descent into gibberish και this particular exercise should be dismissed as an unfortunate example of Pythagorean quantophobia.

15 Βλ. τα άρθρα στο Mark Blaug (επ.), *Aristotle (384-322 B.C.)*, Aldershot 1991. Meikle, *ό.π.*, Judson, *ό.π.*, A. Anikin, *A Science in its Youth (Pre-Marxian Political Economy)*, Progress Publishers, Μόσχα 1975, σ. 22-8.

16 Josef Soudek, «Aristotle's Theory of Exchange: An Enquiry into the Origins of Economic Analysis», *Proceeding of the American Philosophical Society*, τ. 96 (1952), τχ. 1, σ. 45-75.

17 William Jaffé, «Edgeworth's Contract Curve: Part 2. Two Figures in its Protohistory: Aristotle and Gossen», *History of Political Economy*, τ. 6, τχ. 3, χειμώνας 1974, σ. 381-404.

18 Υπάρχουν πολλές ερμηνείες. Βλ. Jackson, *ό.π.*, σ. 86 κ.ε.. Για μια εξεζητημένη ανάλυση από οικονομολόγο βλ. Soudek, *ό.π.*, που ανακάλυψε τον Αρχύτα τον Ταραντίνο. Πρβλ S. Todd Lowry, *The Archeology of Economic Ideas: The Classical Greek Tradition*, Duke UP, Durham, Βόρεια Καρολίνα 1987, κεφ. VII. Αν και στον Ευκλείδη ο ορισμός των αντιπεπονητών σχημάτων στο έκτο βιβλίο των *Στοιχείων* (Def. 6. 2) είχε εντοπισθεί ως προβληματικός από τον Robert Simpson (*The Elements of Euclid*, J. Nourse, Λονδίνο και J. Balfour, Εδιμβούργο 1781) ο όρος απαντά πολύ συχνά στα *Στοιχεία*. Αντίστοιχα συχνά απαντά και στον Αρχιμήδη (βλ. την έκδοση Teubner της Λειψίας με επιμέλεια Heiberg). Πρβλ. και Meikle, *ό.π.*, σε ένα από τα λιγότερο πειστικά επιχειρήματά του. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης γράφει αλλού (*Μηχ.*) «ὄν τὸ κινούμενον βάρος πρὸς τὸ κινῶν, τὸ μῆκος πρὸς τὸ μῆκος ἀντιπέπονητον». Παρατίθεται στο Jackson, *ό.π.*, σ. 93. Βλ. και το λήμμα ἀντιπάσχω στο λεξικό των Liddell-Scott. Βλ. και William Whewell, *History of the Inductive Sciences*, John W. Parker, Λονδίνο και J. and J.J. Deighton, Κέμπριτζ 1837, τόμος 2, σ. 39. Για τις δύο μαθηματικές έννοιες του αντιπεπονητός στους Σχολαστικούς βλ. Joel Kaye, *Economy and Nature in the Fourteenth Century: Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge UP, Κέμπριτζ 1998. Στα αγγλικά ο όρος reciprocal δημιουργήθηκε από τον Sir Henry Billingsley για την μετάφραση του όρου «αντιπεπονητός» στον Ευκλείδη («Reciprocall figures are those, when the terms of proportion are both antecedentes and consequentes in either figure.», *The Elements of Geometrie of the most auncient Philosopher Euclide of Megara (sic)*, John Daye, Λονδίνο 1570). Στα λατινικά ο όρος αποδίδεται ως contrapassum στους Grosseteste και Moerbecke (πρβλ. Dante, *Inferno*, Canto 28, γραμμή 42), retaliatio στον Αβερρόη και perpassio mutua et reciproca στον Guilielmo Du Val (*Aristotelis Opera Omnia*, Typis Regiis, apud Societatem Graecarum Editionum, Lutetiae Parisiorum (Παρίσι) 1629).

19 Sir Alexander Grant, *The Ethics of Aristotle*, Longmans, Green, & Co., Λονδίνο 1874. W.D. Ross, *Nicomachean Ethics*, Clarendon, Οξφόρδη 1925. H. Rackham, *Nicomachean Ethics*, Heinemann, Λονδίνο και Loeb, Χάρβαρντ 1926. Στην αναθεώρηση της μετάφρασης του Ross από τους J.L. Ackrill και J.O. Urmson (Oxford World Classics, Οξφόρδη 1980) η χρεία δεν αναφέρεται στα μεταφραστικά προβλήματα απόδοσης. Στα ελληνικά στις εκδόσεις Κάκτος η «χρεία» αποδίδεται ως «ζήτηση». Βλ. παρακάτω για την απόδοση του όρου indigentia στον Hutcheson ως demand.

20 Βλ. Georg Wieland, «The Reception and Interpretation of Aristotle's *Ethics*» και Jean Dunbabin, «The Reception and Interpretation of Aristotle's *Politics*», κεφ. 34 και 38 στο Norman Kretzmann, Anthony Kenny και Jean Pinborg (επ.), *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge UP, Κέμπριτζ 1982. Ο Βοήθιος (480-524) είχε ήδη μεταφράσει τη «Λογική» στα λατινικά. Υπήρχε μια μετάφραση του 11ο αι. των *HN* Β και Γ. Ο Μιχαήλ Σκώτος είχε επίσης μεταφράσει τα σχόλια του Αβερρόη στον Αριστοτέλη συμπεριλαμβανομένων και των *HN* στην δεκαετία του 1220. Βλ. John Marenbon, «Bonaventure, the German Dominicans and the new translations», στο του ίδιου (επ.), *Medieval Philosophy, Routledge History of Philosophy*, τ. III, Routledge, Λονδίνο κεφ. 10.

21 Π.χ. Albertus Magnus, *Super ethica commentum et quaestiones*· Θωμάς Ακωνιάτης, *Sententia libri Ethicorum*· Walter Burley (Burlaeus c. 1275 - post 1343), *Expositio in Aristotelis Ethica Nicomachea*· Αλβέρτος της Σαξονίας (1316-1390), *Expositio super libri ethicorum*· John Buridan (c. 1300-1358), *Quaestiones in decem libros ethicorum*· Richard Kilvington (c. 1302-1361), *Quaestiones morales super libros ethicorum*· Gerardus Odonis († 1348), *Expositio in Aristotelis ethicam*, Nicole Oresme († 1382), *Le livre d'éthique d'Aristote*. Ο S. Todd Lowry, (1987, σ.

303-4, σημ. 5) αναφέρει από μία πηγή ότι μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα υπήρχαν δώδεκα χιλιάδες σχόλια σε διάφορα έργα του Αριστοτέλους.

22 Βλ. Marcia L. Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400-1400*, Yale UP, Νιου Χέιβεν (Κοννέκτικατ) 1997, κεφ. 25. Όπως παρατηρεί ο Schumpeter, (1954, σ. 88), ο Αριστοτέλης δεν υπήρξε η *αίτια* της σχολαστικής θεωρίας, αλλά ένας «σχυρός σύμμαχος για να βοηθήσει και να παράσχει εργαλεία».

23 Αυγουστίνος, *De Civitate Dei*, βιβ. XI, κεφ. XVI: «Ποιος δεν προτιμά να έχει στο σπίτι ψωμί αντί για ποντίκια, χρήματα αντί για φύλλους; Αλλά γιατί να μας ξαφνιάζει όταν στην εκτίμηση των ίδιων των ανθρώπων, που η φύση τους έχει τόση ευγένεια, συχνά ένα άλογο θεωρείται ακριβότερο από έναν δούλο, ένα κόσμημα από μία θεραπεινίδα; Έτσι η λογική κάποιου που στοχάζεται καταλήγει σε διαφορετικές κρίσεις από εκείνες που υπαγορεύονται από την ανάγκη του ενδεδούχτην επιθυμία του φιλήδονου. Ο πρώτος στοχάζεται ποια αξία έχει το πράγμα καθαυτό στην κλίμακα της δημιουργίας, ενώ η ανάγκη εξετάζει πως ικανοποιεί την ίδια η λογική βλέπει τι φαίνεται αληθινό στο φως του νου, ενώ η ηδονή κοιτάζει τι ερεθίζει τις αισθήσεις του σώματος» (Ita libertate iudicandi plurimum distat ratio considerantis a necessitate indigentis seu uoluptate cupientis, cum ista quid per se ipsum in rerum gradibus pendat, necessitas autem quid propter quid expetat cogitat, et ista quid uerum luci mentis appareat, uoluptas uero quid iucundum corporis sensibus blandiatur spectat). Για την επίδραση του χωρίου αυτού βλ. Bernard W. Dempsey, «Just Price in a Functional Economy», *American Economic Review*, τ. 25, Σεπτ. 1935, σ. 471-86, στο μέρος III.

24 Thomas Aquinas, *Sent. Ethic.*, liber V, lectio IX, nota 3. Βλ. και την αγγλική μετάφραση του C.I. Litzinger: St. Thomas Aquinas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Dumb Ox Books, Notre Dame Ιντιάνα 1993 (1964), σ. 312. Βλ. και Jean Buridan: «Στην ανταλλακτική δικαιοσύνη δεν εκτιμάμε την τιμή των εμπορευμάτων με την φυσική τους αξία, γιατί τότε μία μύγα θα άξιζε περισσότερο από όλο το χρυσάφι του κόσμου» (In iustitia commutativa non estimatur pretium commutabilium secundum naturale valorem ipsorum, sic enim musca plus valeret quam totus aurum mundi) ο οποίος παρατίθεται στο George O' Brien, *An Essay on Medieval Economic Teaching*, Longmans & Co, Λονδίνο 1920, σημ. 209. Οι παραπομπές στην ηλεκτρονική έκδοση Batoche Books, Kitchener (Οντάριο) 2001.

25 *Sent. Ethic.*, liber V lectio IX, nota VI.

26 Ο Άγιος Ιερώνυμος χρησιμοποιούσε τον όρο *superabundantia* (Κaye, *ό.π.*, σ. 81) στις περιπτώσεις που υπήρχε τόκος σε δάνειο. Για την ισότητα της ανταλλαγής, βλέπε ιδιαίτερα την *Summa Theologiae* του Ακβινάτη (Secunda Secundae, quaestio LXXVII). Πράγματι η απαγόρευση του τοκισμού (*usura*) στηρίζεται ακριβώς στο ότι διατάρασσε την ισότητα της ανταλλαγής. Εδώ ο Αριστοτέλης έρχεται σε επίρρωση του πατριστικού οικονομικού δόγματος.

27 Kaye, *ό.π.*, σ. 68. Πρβλ και Finley, *ό.π.*

28 Quia artes destruentur, secundum quod nullus vellet uti eis, si non facit faciens, idest dans, quantum et quale, scilicet quantum ad expensas et quantum ad laborem (Albertus Magnus, *Super ethica commentum et quaestiones*, 343b). Παρατίθεται στον Kaye, *ό.π.*, σ. 65. Είναι βεβαίως η απόδοση του Αριστοτέλειου «ἀνθρώπυνο γάρ (sc. αἱ τέχναι)», HN 1133a 14-5.

29 Oportet igitur ad hoc quod sit commutatio ut tanta calceamenta dentur pro una domo vel pro cibo unius hominis, quantum aedificator vel etiam agricola excedit coriarium in labore et expensis, quia si hoc non observetur, non erit commutatio rerum, neque homines sibiinvicem sua bona communicabunt (*Sent. Ethic.*, liber V, lectio IX, nota II).

30 Για τους Weber, Sombart, Roscher και Tawney βλέπε Raymond de Roover, «The Concept of Just Price and Economic Policy», *Journal of Economic History*, τ. 18, Δεκ. 1958, σ. 418-34. Wilhelm Roscher, *Geschichte der National-Oekonomie in Deutschland*, R. Oldenbourg, Μόναχο-Βερολίνο 1874, σ. 18-22 (στον οποίο αποδίδεται και η «ανακάλυψη» του Heinrich Langenstein και Gabriel Biel), William Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce*, Cambridge UP, Κέμπριτζ 1882, William Ashley, λήμμα «Justum pretium» στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, Macmillan, Λονδίνο 1923 (1896), τ. II, σ. 500-1, για την πιο σαφή διατύπωση της θέσης αυτής, O' Brien, *ό.π.* Υπέρ αυτής της άποψης συντάσσεται και ο Samuel Hollander, «On

the Interpretation of the Just Price», *Kyklos*, τ. 18 (1965), τχ. 4, σ. 615-34. Ο G.W. Wilson («The Economics of the Just Price», *History of Political Economy*, τ. 7, τχ. 1, άνοιξη 1975, σ. 56-74,), θεωρεί ότι οι σχολαστικοί με το δόγμα της δίκαιης τιμής προσπαθούσαν να αντισταθούν σε μια κοινωνία που άλλαζε.

31 *De Contractibus*, Pt. I, cap. XII, Αναφέρεται στον Roscher, σ. 18 και στον J.A. Ryan, λήμμα «Compensation», στην *The Catholic Encyclopedia*, τ. 4, Caxton Publishing, Λονδίνο και Robert Appleton, Νέα Υόρκη 1908. Πρβλ και Θωμά Ακινάτη, *Summa Theologiae*, Prima Secundae, quaestio CXIV, art. 1.

32 Ο Schumpeter (1954, *ό.π.*, σ. 93) θεωρεί ότι η δίκαια τιμή εκπροσωπούσε την αγοραία τιμή σε καθεστώς τέλειου ανταγωνισμού (the normal competitive price). Βλ. τα άρθρα των Dempsey, *ό.π.*, de Roover, *ό.π.*, Stephen T. Worland, «Justum Pretium: One More Round in an “Endless Series”», *History of Political Economy*, τ. 9, χειμώνας 1977, σ. 504-21 και Odd Langholm, «Economic Freedom in Scholastic Thought», *History of Political Economy*, τ. 14, τχ. 2, καλοκαίρι 1982, σ. 260-83. Ο Langholm μάάλιστα αναφέρει The market price was considered all along a just price (σ. 281). Συμφωνεί και η Colish, *ό.π.*, κεφ. 25.

33 Δική μου υπογράμμιση: rei venalis mensura est communis indigentia humana. Παρατίθεται στο Raymond de Roover, «Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth Century to Adam Smith», *Quarterly Journal of Economics*, τ. 69, τχ. 2, Μάιος 1955, σ. 161-90, στην σ. 164. Για την έννοια της «κοινής εκτίμησης» στο έργο του Αλβέρτου του Μεγάλου και του Θωμά του Ακινάτη, βλ. Dempsey 1935.

34 Indigentia istius hominis vel illius non mensurat valorem commutabilium; sed indigentia communis eorum qui inter se commutare possunt. Παρατίθεται στον O'Brien 1920 [2001], σ. 135, σημ. 210.

35 Βλ. Louis Baeck, «The Legal and Scholastic Roots of Leonardus Lessius's Economic Thought», *Storia del Pensiero Economico*, τχ. 37, 1999, και Ernesto Screpani και Stefano Zamagni, *Η Ιστορία της οικονομικής σκέψης*, μτφρ., τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2004, τ. Α', σ. 37-8.

36 Schumpeter, *ό.π.*, σ. 99

37 O'Brien, *ό.π.*, σ. 60.

38 Dabei ist der Mittelweg zwischen den Extremen zu suchen: zwischen solcher Niedrigkeit des Preises, daß die *artifices, rustici, mercatores se eorum laboribus convenienter sustentare non possent*, und solcher Höhe, daß die homines *pauperes et communes, quorum laboribus omnes vivere oportet, necessaria sibi non possent comparare* σχολιάζει ο Roscher, *ό.π.*, σ. 19.

39 Concurrentium στον Louis de Molina (1535-1601), de Roover, *ό.π.*, σ. 104.

40 Langholm, *ό.π.*, σ. 269

41 Langholm, *ό.π.*, σ. 267, Πρβλ. και O'Brien, *ό.π.*, σ. 65 ο οποίος αναφέρει ότι το quantum vendi potest πρέπει να νοηθεί μέσα στα όρια που καθορίζει η δίκαιη τιμή.

42 David D. Friedman, «In Defence of Thomas Aquinas and the Just Price», *History of Political Economy*, τ. 12, τχ. 2, καλοκαίρι 1980, σ. 234-42 και του ίδιου λήμμα «Just Price» στο Eatwell κ.ά., *ό.π.*, τ. 2, σ. 1043-4. Βλ. O'Brien, *ό.π.*, σ. 68 για το σχόλιο του Cunningham.

43 Βλ. John Munro, «The Late-Medieval Origins of the Modern Financial Revolution: Overcoming Impediments from Church and State», *University of Toronto Working Paper*, Τορόντο 2003.

44 Βλ. Kaye, *ό.π.*, σ. 124-6, O'Brien, *ό.π.*, σ. 65.

45 Βλ. Kaye, *ό.π.*, σ. 98-9. Ο Kaye (σ. 110-5) αναφέρει τον Γοδφρεΐδο των Φονταίν (Godfrey of Fontaines) τον 13ο αιώνα, ως μια προσπάθεια να αποδοθεί μία έννοια φυσικού δικαίου στην τιμή που προκύπτει στην αγορά ως το δίκαιο αποτέλεσμα διαφορετικών ατόμων σε διαφορετικές συνθήκες και με διαφορετικές ανάγκες που έρχονται σε μία ορθολογική συναλλαγή. Το κείμενο που παραθέτει είναι το: Ideo sufficit quod sit talis adaequatio secundum quam posit inveniri ut in pluribus emens, cum invenitur vendere volens. [...] Et debent aliae circumstantiar considerari, sive quantum ad iuvenes, sive quantum ad sense, secundum quas propter necessitatem vel commoditatem vendentis, possunt inveniri tam iuvenes quam sense qui tales redditus emere velint.

46 Παρατίθεται στον Dempsey (*ό.π.*, σ. 482-3). Ο Schumpeter (*ό.π.*) θεωρεί ότι αυτή η άποψη θεμελιώνει μια μακροχρόνια ανταγωνιστική τιμή.

47 O'Brien, *ό.π.*, σ. 62.

48 Τα έργα του Olivii είναι τα *Tractatus de emptioibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus* και στο *Quodlibet I*, τα κεφάλαια 16 και 17. Αναφέρονται από τον Louis Baeck (*ό.π.*) και στο του ίδιου, *The Mediterranean Tradition in Economic Thought*, Routledge, Λονδίνο 1994, σ. 166. Βλ. και Richard A. Shoaf, *Dante, Chancer, and the Currency of the Word: Money, Images, and Reference in Late Medieval Poetry*, Pilgrim Books, Norman (Ουλαχόμα) 1983, κεφ. 12, και Kaye, *ό.π.*, κεφ. 5. Ο Βερναρδίνος της Σιένας δεν κάνει αναφορά στον Olivii διότι τα έργα του τελευταίου είχαν καταδικαστεί ως αιρετικά από την εκκλησία. Για την ανάλυση των εννοιών αυτών στο έργο του Αντωνίου βλ. Dempsey (*ό.π.*, σ. 483-5) και O'Brien, *ό.π.*, σημ. 209 και 217.

49 Έτσι ο Βερναρδίνος της Σιένας αναφέρει ότι η δίκαιη τιμή είναι «η εκτίμηση που γίνεται από κοινού από όλους τους πολίτες της κοινότητας» (*aestimatio a communitatibus civilibus facta communiter*). Παράτιθεται στον de Roover (*ό.π.*, σ. 164).

50 Πάλι στο ζήτημα του εμπορίου η επίδραση του Αριστοτέλους (*Πολιτικά*) ήταν καταλυτική. Βλ. O'Brien *ό.π.*, κεφ. 3, μέρος 1, § 7-8.

51 *Speculum Moralium Quaestionum in Universam Ethicam Aristotelis*, Joseph Barnes, Oxford Διαδικτυακή έκδοση στην διεύθυνση <http://www.philological.bham.ac.uk/speculum/>

52 Francis Bacon, *The Major Works*, Oxford UP, Οξφόρδη 2002. Πρώτη έκδοση του *Advancement of Learning*, 1605.

53 *Leviathan* (1651), *ό.π.*, σ. 461. Βλ. Meikle, *ό.π.*, σ. 181-2. Η βασική κριτική του Hobbes αφορά στην μεταφυσική των αρχαίων συγγραφέων και των Σχολαστικών, στην Αριστοτέλεια καταδίκη των τυράννων και στην εξάρτηση της ηθικής από τις ορέξεις των ατόμων και όχι την βούληση του κράτους.

54 Eli F. Heckscher, *Mercantilism*, Routledge, Λονδίνο 1994 (1η σουηδική εκδ. 1931), τ. II, σ. 285.

55 Βλ. Thomas Mun, *Englands Treasure by Forraign Trade*, Thomas Clark, Λονδίνο 1664. Αναστατική έκδοση Augustus M. Kelley, Fairfield, Νέα Υερσέη 1986.

56 Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees, or, Private Vices, Publick Benefits*, 1714, κριτική έκδοση F.B. Kaye, Clarendon, Οξφόρδη 1924.

57 Βλ. Screpanti και Zamagni, *ό.π.*, τ. Α', σ. 59. Παρά ταύτα οι μερκαντιλιστές συνήθως θεωρούν την ποσότητα της ζήτησης ως δεδομένη.

58 Βλ. Schumpeter, *ό.π.*, σ. 300.

59 Για τον Karl Pribram η ισοδυναμία της ανταλλαγής στους μερκαντιλιστές ίσχυε μόνο στο εσωτερικό της χώρας (*A History of Economic Reasoning*, Johns Hopkins UP, Βαλτιμόρη 1983).

60 Για την αντίληψη αυτή βλέπε ιδιαίτερα Heckscher, *Mercantilism*, 1994, τ. II, σ. 25-8 και Karl Pribram, *ό.π.*

61 Sir James Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Œconomy*, έκδοση variorum με επιμέλεια του Andrew S. Skinner με τους Noburo Kobayashi και Hiroshi Mizuta, Pickering & Chatto, Λονδίνο· 1.ii.viii, σ. 224· αρχική έκδοση A. Millar & T. Cadell, Λονδίνο: Relative profit, is what implies a loss to somebody, it marks a vibration of the balance of wealth between parties, but implies no addition to the general stock. Βλ. Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert (Vierter band des «Kapitals»)*. Erster Teil, *Marx-Engels Werke, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED*, Dietz Βερολίνο (ΛΔΓ), τ. 26.1, 1962 [γράφτηκε το 1862-3], κεφ. 1.

62 Βλ. Peter Groenewegen, «Davanzati, Bernardo», στο J. Eatwell κ.ά., *ό.π.*, τ. 1, σ. 747-8.

63 *Lezione delle monete*, Φλωρεντία 1588. Χρησιμοποίησα την ιταλική έκδοση *Scisma d'Inghilterra con altre Operette del Signor Bernardo Davanzati Bostichi*, Giuseppe Comino, Πάντοβα 1727, σ. 139-59. Αγγλική έκδοση ως *A Discourse Upon Coins*, μτφρ. John Toland, 1696, ηλεκτρονικά διαθέσιμη από το Αρχείο του Πανεπιστημίου McMaster. Ο John Locke πιθανόν να προέτρεψε τον Toland να το μεταφράσει στα αγγλικά (Groenewegen, *ό.π.*). Ο Schumpeter (*ό.π.*, σ. 292) χαρακτήρισε το έργο ως το all time high της μεταλλιστικής γραμματείας ως προς την φιλολογική του κομψότητα. Οι αναφορές στη σελίδα στην ιταλική έκδοση και στην παράγραφο στην αγγλική ηλεκτρονική έκδοση.

64 Langenstain στο Roscher, *ό.π.*, σ. 19.

65 Ο θειικός Πίνδαρος είναι βεβαίως αθώς του παραδόξου της αξίας. Στις *Ολύμπιες ωδές* (I.1) ξεινά με την φράση «ἄριστον μὲν ὕδωρ, ὃ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ», ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ en passant στο παράδοξο της αξίας εὐρίσκεται στον Πλάτωνα «τὸ γὰρ σπάνιον, ὃ Εὐθύδημε, τίμιον, τὸ δὲ ὕδωρ εὐωνότατον, ἄριστον ὄν, ὡς ἔφη Πίνδαρος» (Εὐθύδημος, 304b). Πρβλ. καὶ Ἀριστοτέλους, *Ρητορική*, 1364a 24-31: «καὶ τὸ σπανιώτερον τοῦ ἀφθόνου, οἷον χρυσὸς σιδήρου, ἀχρησιότερος ὢν: μεῖζον γὰρ ἢ κτήσις διὰ τὸ χαλεπωτέρα εἶναι. (ἄλλον δὲ τρόπον τὸ ἀφθονον τοῦ σπανίου, ὅτι ἡ χηρὴς ὑπερέχει: τὸ γὰρ πολλάκις τοῦ ὀλιγάκις ὑπερέχει, ὅθεν λέγεται ἄριστον μὲν ὕδωρ, καὶ ὅλως τὸ χαλεπώτερον τοῦ ὄφθονος: σπανιώτερον γὰρ, ἄλλον δὲ τρόπον τὸ ῥῶον τοῦ χαλεπωτέρου». Ἀντίθετα ἡ ἐκφραση «ἄριστον μὲν ὕδωρ» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δείξει ὅτι πολλὰς φορὰς τὰ πράγματα που εἶναι σε ἀφθονία εἶναι πιο χρήσιμα ἀπὸ τὰ σπάνια, βλ. π.χ., Francis Bacon, *The Major Works*, 2002, σ. 114.

66 Μία ἄλλη ἀριστοτέλεια ἐκφραση βρῖσκεται παρακάτω ὅταν λέει ὅτι δεν ὑπάρχει φόβος νὰ ἀγοράσει ἡ Lucca τὰ νομίσματα τῆς Φλωρεντίας καὶ νὰ τὰ ξαναχώσει σε νόμισμα (re-coin) since the Exchange has every way levell'd and made it equal (§ 23).

67 Nicholas Barbon (c. 1640-1698), *A Discourse of Trade*, στο H. C. Clark (επ.), *Commerce, Culture, and Liberty: Readings on Capitalism before Adam Smith*, Liberty Fund, Ἰνδιανάπολις κερ. 5ῃ ἀρχικὴ ἐκδόση Λονδίνο, Tho. Milbourn. John Law (1671-1729), *Money and Trade Considered: With a Proposal for Supplying the Nation with Money*, printed by the heirs and successors of Andrew Anderson, Εδιμβούργο, ἀναστατικὴ ἐκδόση Augustus M. Kelley, Νέα Υόρκη 1966.

68 Antoine de Montchrestien, *Traité de l'économie politique*, κριτικὴ ἐκδόση τοῦ François Billacois, Droz, Γενεῆ 1999 [1615]. Ἡ πρωτιά τῆς χρήσης τοῦ ὅρου ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, βλ. Peter. Groenewegen, λήμμα «“political economy” and “economics”» στο Eatwell κ.ά., *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, Macmillan, Λονδίνο 1987, τ. 3, σ. 904-7.

69 Βλ. τὸ λήμμα «Monchrétien, Antoine de» τοῦ Pascal Bridel στο Eatwell κ.ά., ὁ.π., τ. 3, σ. 546-7.

70 *Hugonis Grotii de iure belli ac pacis libri tres in quibus ius naturae & gentium, item iuris publici praecipua explicantur*, Parisiis, apud Nicolaum Buon, 1625. Χρησιμοποίησα τὴν γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Jean Barbeyrac, *Le droit de la guerre et de la paix*, Pierre Coup, Ἄμστερνταμ 1724, ηλεκτρονικὰ διαθέσιμη ἀπὸ τὸ <http://gallica.bnf.fr>. Οἱ ἀναφορὲς σε βιβλίο, κεφάλαιο, παράγραφο.

71 Ο μεταφραστὴς τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1814 (*The Rights of War and Peace*, B. Boothroyd, Λονδίνο) A.C. Campbell παραλείπει τὸ χωρίο λέγοντας: The eighth Section is omitted, the greater part of it consisting of verbal criticism upon Aristotle's notions of geometrical and arithmetical justice; a discussion no way conducive to that clearness and simplicity, so necessary to every didactic treatise. Ο Grotius παρερμηνεύει τὸν Ἀριστοτέλη γράφοντας ὅτι τὸ συναλλακτικὸ δίκαιο ἀναφέρεται μόνον στὶς ἐκούσιες συναλλαγές, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης σαφῶς δηλώνει ὅτι τὰ συναλλάγματα εἶναι ἐκούσια καὶ ἀκούσια, μὴ παρατήρηση που ἐπισημαίνει καὶ ὁ Barbeyrac. Βλ. καὶ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 1759, VII. II. I § 1.

72 Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Grotius, ὡς διαμαρτυρούμενος, δεν ἀναφέρει τοὺς σχολαστικούς, ἀλλὰ οἱ ἀναφορὲς του συχνὰ συμπίπτουν με ἐκείνες τοῦ Ἀκυνιάτη (*Summa Theologiae*, Secunda Secundae, quaestio LXXVII)

73 *Samuelis Pufendorfii De iure naturae et gentium libri octo*, Adam Junghans, Londini Scanorum (Lund), 1672 [οἱ ἀναφορὲς μου εἶναι στὴν σχολιασμένη γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Jean Barbeyrac *Le droit de la nature et des gens*, Βασίλεια 1732 (διαθέσιμη ἀπὸ τὴν gallica.bnf.fr)] καὶ *De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*, Junghans, Lund, 1673, ἀγγλικὴ ἐκδόση *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*, σε μετάφραση Michael Silverthorne καὶ ἐπιμέλεια James Tully, Cambridge UP, Κέμπριτζ 1991. Τὰ κεφάλαια περὶ τιμῆς εἶναι τὸ V. I στο *De iure* καὶ τὸ I. XIV στο *De officio*. Pretium βεβαίως εἶναι ἡ τιμὴ, ἀλλὰ ἡ συνήθης καὶ ορθὴ ἀπόδοση στα ἀγγλικά εἶναι value.

74 Στὰ ἀγγλικά ἀποδίδεται με τοὺς ὅρους common καὶ eminent (*On the Duty*, 1991, σ. 93). Στὰ γαλλικά ὁ Barbeyrac μεταφράζει *prix propre ou intrinsèque* καὶ *prix virtuel ou eminent*.

75 Ἡ ἐκδόση τοῦ *De officio* ἀπὸ τὸν Carmichael εἶναι τοῦ 1724 (*De Officio hominis et civis... supplementis et observationibus... auxit... Gerschomus Carmichael*, Edinburgi). Στὰ ἀγγλικά ὑπάρχει μὴ ἐπιλογή κειμένων που

συμπεριλαμβάνει σε μετάφραση επιλογές από τα σχόλια στο *De officio*: James Moore και Michael Silverthorne (επ.), *Natural Rights on the Threshold of the Scottish Enlightenment: The Writings of Gershom Carmichael*, Liberty Fund, Ινδιανάπολις 2002. Βλ. Nerio Naldi, «Gershom Carmichael on “Demand” and “Difficulty of Acquiring”»: Some Evidence from the First Edition of Carmichael’s Commentary to Pufendorf’s *De Officio*, *Scottish Journal of Political Economy*, τ. 40, 1993, τχ. 4, σ. 456-70, και Andrew S. Skinner, «Pufendorf, Hutcheson and Adam Smith: Some Principles of Political Economy», *Scottish Journal of Political Economy*, τ. 42, 1995, τχ. 2, σ. 165-82

76 Francis Hutcheson, *Philosophiae moralis institutio compendiaria, ethices et jurisprudentiae naturalis elementa continens*, Robert Foulis, Glasguae [Γλασκόβη], 1742 [διαθέσιμο από gallica.bnf.fr]. *A Short Introduction to Moral Philosophy: In Three Books, Containing The Elements of Ethicks and the Law of Nature*, Robert & Andrew Foulis, Γλασκόβη, 2η έκδοση 1753. *A System of Moral Philosophy in Three Books*, R. & A. Foulis, Γλασκόβη 1755 [διαθέσιμο από gallica.bnf.fr].

77 Πολ. 1253b 5-10: «πρώτα δὲ καὶ ἐλάχιστα μέρη οἰκίας δεσπότης καὶ δούλος, καὶ πόσις καὶ ἄλοχος, καὶ πατήρ καὶ τέκνα, περὶ τριῶν ἂν τούτων σκεπτόμενος εἴη τί ἕκαστον καὶ ποῖον δεῖ εἶναι. ταῦτα δ' ἐστὶ δεσποτικὴ καὶ γαμικὴ (ἀνώνυμον γὰρ ἢ γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς σύζευξις) καὶ τρίτον τεκνοποιητικὴ (καὶ γὰρ αὐτὴ οὐκ ὀνόμαστα ἰδιωτόματι)». Στα λατινικά ο ὅρος είναι *ars Oeconomica*. (1742, σ. 235). Η διάκριση υπάρχει και στον Pufendorf αλλά δεν αναφέρεται ως Οικονομική. Πρβλ και το σχόλιο του Edwin Cannan, *ό.π.*, σ. 38.

78 Hutcheson 1753, II. XII, σ. 199.

79 Ferdinando Galiani, *Della moneta, libri cinque*, G. Raimondi, Νάπολη 1750 (δηλ. 1751): έκδοση facsimile, *Wirtschaft und Finanzen, Ντύσσελντορφ* 1986. Περιλαμβάνεται στην σειρά του Pietro Custodi, *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, parte moderna*, τ. III και IV, G.G. Destefanis, Μιλάνο 1803: αναστατική έκδοση, Edizioni Bizzarri, Ρώμη 1966 από όπου και οι παραπομπές. Αγγλική έκδοση σε μετάφραση Peter R. Toscano, *On Money*, University Microfilms International, Ann Arbor (Μίτσιγκαν) 1977. Για το έργο του Galiani βλέπε Luigi Einaudi, «Ferdinando Galiani», στο Henry W. Spiegel (επ.), *The Development of Economic Thought*, John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1952, σ. 62-82: το λήμμα «Galiani, Ferdinando» του Filippo Cesarano στο Eatwell κ.ά., *ό.π.*, τ. 2, σ. 456-7, και το ειδικό τεύχος του περιοδικού *History of Economic Ideas* (τ. 9, τχ. 3, 2001) για τα 250 χρόνια από την έκδοση του *Della moneta*. Ο Nietzsche γράφει για τον Galiani: Es giebt sogar Fälle, wo zum Ekel sich die Bezauberung mischt: da nämlich, wo an einen solchen indiskreten Bock und Affen, durch eine Laune der Natur, das Genie gebunden ist, wie bei dem Abbé Galiani, dem tiefsten, scharfsichtigsten und vielleicht auch schmutzigsten Menschen seines Jahrhunderts — er war viel tiefer als Voltaire und folglich auch ein gut Theil schweigsamer (Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, Naumann, Λειψία 1886, 2.26).

80 Aristotele, uomo per altro d'ingegno grandissimo e meraviglioso, nel lib. 5 de' Costumi al c. 7, εκδ. Custodi, σ. 55. Αναφέρεται, καθολικός αβίας γαρ, και στους σχολαστικούς. Πρβλ. Screpanti και Zamagni, *ό.π.*, τ. Α', σ. 39.

81 «Τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην: καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμω ἐστὶ, καὶ ἐφ' ἡμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἄχρηστον». Το αρχαίο κείμενο του Galiani διαφέρει ελαφρώς από τις σύγχρονες εκδόσεις.

82 *Della moneta*, βιβ. 1, κεφ. 2, εκδ. Custodi, σ. 58. Οι Screpanti και Zamagni, *ό.π.*, σ. 81, βρίσκουν εδώ τον πρόδρομο της έννοιας του λόγου υποκατάστασης.

83 Στο ίδιο, σ. 59. Il valore adunque è una ragione; e questa composta da due ragioni, che con questi nomi l'esprimo di utilità, e rarità. Παρατηρήστε την μαθηματική διατύπωση ragione (λόγος).

84 Utilità io chiamo l'attitudine che ha una cosa a procurarci la felicità.

85 Ο Schumpeter, ενώ πλέκει το γινώμιο του Galiani, θεωρεί ότι η θεωρία περί εργασίας καταστρέφει την υποκειμενική του θεωρία της αξίας και γίνεται έτσι πρόδρομος της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Ο Nicola Giocoli, όχι ιδιαίτερα πεσιτικά κατά την γνώμη μου, θεωρεί ότι η έννοια της fatica εκφράζει μια υποκειμενική

αντίληψη της εργασίας. «La teoria del valore di Ferdinando Galiani: un'interpretazione unitaria», *Storia del pensiero economico*, τχ. 38, 1999, σ. 69-93.

86 Βλ. Peter Groenewegen, λήμμα «Turgot», στο Eatwell κ.ά., *ό.π.*, τ. 4, σ. 707-12, σ. 709.

87 *Réflexions sur la formation & la distribution des richesses, par Mr. X.* Το κείμενο γράφτηκε από τον Turgot το 1766 και δημοσιεύτηκε με ψευδώνυμο (κύριος X) στο περιοδικό *Ephémérides du citoyen* σε τρία μέρη: το πρώτο μέρος στον τόμο XI (σ. 12-56), το δεύτερο στον τόμο XII (σ. 31-98) το 1769, και το τρίτο στον τόμο I το 1770 (σ. 114-173). Διαθέσιμο με την αρχική σελιδοποίηση στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.taieb.net> από όπου και οι παραπομπές.

88 Βλ. και την παρατήρηση του Soudek, *ό.π.*, σ. 72. Ο Rodolphe Dos Santos Ferreira («Aristotle's Analysis of Bilateral Exchange: An Early Formal Approach to the Bargaining Problem», *European Journal of the History of Economic Thought*, τ. 9, τχ. 4, χειμώνας 2002, σ. 568-590) παρατηρεί ότι Even if Turgot does not refer to Aristotle, [...] his writings sometimes appear almost as a gloss of the relevant passages of the *Nicomachean Ethics*.

89 Βλ. ιδιαίτερα Francis Ysidro Edgeworth, *Mathematical Psychics*, C. Kegan Paul & Co., Λονδίνο 1881· αναστατική έκδοση Augustus M. Kelley, Νέα Υόρκη 1967, σ. 29-31.

90 Βλ. και Carl Menger, *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, 1871, 2η έκδοση, Holder-Pichler-Tempsky, Βιέννη και G. Freytag, Λειψία 1923, σ. 333-5· σημείωση στην σ. 257.

91 Le commerce n'est qu'un échange de valeur pour valeur égale, et que relativement à ces valeurs il n'y a ni perte ni gain entre les contractants ([François Quesnay], *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans, Sur les Travaux des Artisans. – Second Dialogue* [1766], στο *Collection des principaux économistes*, τ. Β', *Physiocrates*, επ. Eugène Daire, Guillaumin, Παρίσι 1846, αναστατική έκδοση Otto Zeller, Osnabrück 1966, σ. 196).

92 Δημοσιευμένο στο Gustav Schelle (επ.), *Œuvres de Turgot et documents le concernant avec Biographie et Notes*, τόμος III (Turgot intendant de Limoges, 1768-1774), Librairie Félix Alcan, Παρίσι 1919, σ. 79-98. Ηλεκτρονικά διαθέσιμο στην διεύθυνση <http://www.taieb.net> με την αρχική σελιδοποίηση. Οι παραπομπές στην γαλλική έκδοση. Το δοκίμιο (σχέδιο ενός άρθρου, στην πραγματικότητα) σύμφωνα με τον Dupont de Nemours προοριζόταν για το *Dictionnaire du commerce* του Morellet. Η χρονολογία κυκλοφορίας ενός prospectus του λεξικού αυτού (1769) αποτελεί και την συμβατική χρονολόγηση του άρθρου.

93 Il suit de là que la valeur estimative d'un objet, pour l'homme isolé, est précisément la portion du total de ses facultés qui répond au désir qu'il a de cet objet, ou celle qu'il veut employer à satisfaire ce désir (*ό.π.*, σ. 88).

94 Παρακάτω (*ό.π.*, σ. 93) σημειώνει: «Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η εισαγωγή του εμπορίου μεταξύ των δύο ανθρώπων αυξάνει τον πλούτο του ενός και του άλλου, δηλαδή, τους δίνει μια μεγαλύτερη ποσότητα απολαύσεων με τις ίδιες ικανότητες». Η έννοια ότι το εμπόριο αυξάνει τον πλούτο είναι επίσης ιδιαίτερα έντονη στο έργο του Condillac, *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*, Blanchon, Παρίσι Έτος III, δηλ. 1794/5, αρχική έκδοση Jombert et Cellot, Άμστερνταμ και Παρίσι 1776.

95 Nicholas Georgescu-Roegen, «Hermann Heinrich Gossen: His Life and Work in Historical Perspective», εισαγωγικό δοκίμιο στο Hermann Heinrich Gossen, *The Laws of Human Relations: and the Rules of Human Action Derived Therefrom*, MIT Press, Κέμπριτζ (Μασαχουσέτη) 1983, σ. cvi-cvii. (αγγλική έκδοση του *Entwickelung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, 1854). Πρβλ και του ίδιου, λήμμα «Utility and Value in Economic Thought», στο Philip P. Wiener (επ.), *The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*, Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη 1973-74, τ. 4, σ. 451-9. Εντελώς αντίθετη άποψη έχει ο S. Todd Lowry, *ό.π.*, κεφ. VII.

96 Edgeworth, *ό.π.*, σ. 29. Η φράση είναι από τον *Περί στεράνου* του Δημοσθένους (18.18). Βλ. όμως σ. 55, σημ. 2. Αντίστοιχα, ο Richard Cantillon θεωρούσε ότι το αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης δεν καθορίζεται με γεωμετρική ακρίβεια (*Essai sur la nature du commerce en général*, «A Londres, chez Fletcher Gyles, dans Holborn», 1755, μέρος II, κεφ. 2).

97 W. Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy*, 5η έκδοση, Augustus M. Kelley, Νέα Υόρκη 1965, σ. 90 (1η έκδοση 1871, 2η 1879).

98 Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence*, R.L. Meek, D.D. Raphael και P.G. Stein (επ.), Oxford UP, Οξφόρδη 1978. Πρόκειται για σημειώσεις φοιτητή των διαλέξεων του Smith που δόθηκαν το 1762-3.

99 Η διάκριση ήδη υπήρχε στον Cantillon, *Essai*, 1755 (I. 10) (*valeur intrinsèque και prix du Marché*) και στον Turgot, *Observations sur le Mémoire de M. de Saint-Péray en faveur de l'impôt indirect* (1767), στο Eugène Daire (επ.) *Œuvres de Turgot*, Guillaumin, Παρίσι, τ. I, σ. 418-433. (*valeur fondamentale et valeur vénale*), στην σ. 431.

100 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, D.D. Raphael και A.L. Macfie (επ.), Oxford UP, Οξφόρδη 1976, αρχική έκδοση A. Millar, London και A. Kincaid and J. Bell, Εδιμβούργο. Το μέρος IV έχει τον τίτλο «Of the Effect of Utility upon the Sentiment of Approbation».

101 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R.H. Campbell, A.S. Skinner και W.B. Todd (επ.), Oxford UP, Οξφόρδη 1976, αρχική έκδοση W. Strahan and T. Cadell, Λονδίνο.

102 Βλ. James Bonar, *A Catalogue of the Library of Adam Smith*, Macmillan for the Royal Economic Society, Λονδίνο 1894 [1932], σ. 10-12, όπου παρατίθενται και τα σχετικά χωρία. Βλ. το σημαντικό έργο της Gloria Vivenza, *Adam Smith and the Classics: The Classical Heritage in Adam Smith's Thought*, Oxford UP, Οξφόρδη 2001 και Charles L. Griswold, Jr., *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge UP, Κέμπριτζ 1999.

103 Ιδιαίτερα συζητώντας την έννοια της *justitia expletrix* του Grotius και του διορθωτικού δικαίου (*TMS VII. II. 14*). Για την μεσότητα (*mediocrity*) σε σχέση με την αρετή στον Αριστοτέλη, βλ. *TMS VII. II. 16*.

104 It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest (*WN, I. II. 2*).

105 «Ἐκάστου γὰρ κτήματος διττὴ ἡ χρῆσις ἔστιν, ἀμφοτέρω δὲ καθ' αὐτὸ μὲν ἄλλ' οὐχ ὁμοίως καθ' αὐτό, ἀλλ' ἢ μὲν οἰκεία ἢ δ' οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἢ τε ὑπόδεσις καὶ ἢ μεταβλητικὴ» (1257a 6-9). Βλ. και D.G. Ritchie, λήμμα «Aristotle» στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, επ. Henry Higgs, Macmillan, Λονδίνο 1923 (αρχική έκδοση 1896), τ. I, σ. 53-5.

106 A free commerce on a fair consideration must appear to be advantageous on both sides. [...] For the very cause of the exchange must be that you need my goods more than I need them, and that I need yours more than you do yourself (*LJ, vi. 160*).

107 Χρησιμοποίησης την ελληνική μετάφραση του Χρήστου Βαλλιάνου, *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών (Βιβλία I & II)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σε επιμέλεια Γιάννη Μηλιού, σ. 63-4

108 Grant, *ό.π.*, τ. 2, σ. 120, σημ. 12. Στον Grant αναφέρεται ως Ε Βιβλίο των *Ηθικών [Ευδημίων]* δεδομένου ότι τα βιβλία 5-7 είναι κοινά.

109 Αντίστοιχα αριστοτέλεια (*HN 1133b21-26*) είναι η ανάλυση του Smith στο *WN I.V.5-6* για τους λόγους της χρήσης του νομίσματος

110 Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise On Economics*, 4η αναθεωρημένη έκδοση, Fox & Wilkes, Άγιος Φραγκίσκος 1963, κεφ. XI, σ. 203-4 (1η έκδοση 1949). Βλ. και Rothbard, *ό.π.*

111 Karl Marx, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie (Erster Band)*, τ. 23, *Marx-Engels Werke*, *ό.π.*, 1962, σ. 73-4 (1η έκδοση 1867).

112 Aristoteles sagt uns also selbst, woran seine weitere Analyse scheitert, nämlich am Mangel des Wertbegriffs. Was ist das Gleiche, d.h. die gemeinschaftliche Substanz, die das Haus für den Polster im Wertausdruck des Polsters vorstellt? So etwas kann «in Wahrheit nicht existieren», sagt Aristoteles. Warum? Das Haus stellt dem Polster gegenüber ein Gleiches vor, soweit es das in beiden, dem Polster und dem Haus, wirklich Gleiche vorstellt. Und das ist — menschliche Arbeit.

113 Das Genie des Aristoteles glänzt grade darin, daß er im Wertausdruck der Waren ein Gleichheitsverhältnis entdeckt. Nur die historische Schranke der Gesellschaft, worin er lebte, verhindert ihn herauszufinden, worin denn «in Wahrheit» dies Gleichheitsverhältnis besteht.

114 «Τέλος δὲ πάσης ἐνεργείας ἐστὶ τὸ κατὰ τὴν ἕξιν. ἴκαι τῶ ἀνδρείφδῃ ἢ ἀνδρεία καλόν. τοιοῦτον δὲ καὶ τὸ τέλος: ὀρίζεται γὰρ ἕκαστον τῷ τέλει» (HN 1115b 20-2).

115 Το ἐπιχείρημα αὐτὸ οφείλεται στον Meikle, *ὁ.π.*, κεφ. 9.

116 Isaak Illich Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black Rose Books, Μόντρεαλ 1973, σ. 125-6 (3η ρώσικη ἐκδοση, 1928).

117 Richard Whately, *Introductory Lectures on Political Economy*, B. Fellowes, Λονδίνο 1832, ηλεκτρονική ἐκδοση <http://www.econlib.org/>, Lecture 1, § 9. Mises, *ὁ.π.*, κεφ. 14, Murray N. Rothbard, λήμμα «Cattallactics», στο Eatwell κ.ά., *ὁ.π.*, τ. 1, σ. 377-8.

118 Soudek, *ὁ.π.*, Jaffé, *ὁ.π.*

119 Barry Smith, «Aristotle, Menger, Mises: An Essay in the Metaphysics of Economics», *History of Political Economy, Annual Supplement to vol. 22* (1990), σ. 263-288. Ο Menger σε πολλά σημεία του ἔργου του αναφέρεται στον Ἀριστοτέλη. Ἡ αναφορά στο σφάλμα των HN βρίσκεται στο Carl Menger, *Principles of Economics* [μετάφραση τῆς 1ης ἐκδοσης τοῦ 1871 των *Grundsätze* ἀπὸ τοὺς James Dingwall καὶ Bert F. Hoselitz], Libertarian Press, Grove (Πεννσυλβάνια) 1994, σ. 305· σημ. στο κεφ. 5.

120 Edgeworth, *Mathematical Psychics*, 1881, σ. 55, σημ. 2.

121 Mises, *ὁ.π.*, σ. 203-4.